

Toplum Bilimleri Dergisi (TBD)

Altı Aylık Hakemli Uluslararası Bilimsel Dergi

Yıl: 19 Sayı: 39

Aralık 2025

ISSN 1306-7877

E-ISSN 2147-5644

Journal of Social Sciences (JSS)

Semi-Annual Academic International Journal

Vol: 19 Num: 39

December 2025

ISSN 1306-7877

E-ISSN 2147-5644

Toplum
Bilimleri
Dergisi

Journal of Social Sciences

Altı Aylık Hakemli Uluslararası Bilimsel Dergi/
Semi-Annual Academic International Journal

Cilt: 19 Sayı: 39 / Volume: 19 Number: 39
Aralık 2025 / December 2025

Sahibi/Owner

Asos Eğitim Bilişim Danışmanlık Otomasyon Reklam San. ve Tic. Ltd. Şti.

Editör/Editor

Doç. Dr. Hüsamettin KARATAŞ - Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

Editör Yardımcısı/Associate Editor

Dr. Öğr. Üyesi Emrah YAVUZ
Dr. Necmiye DURMUŞ

Yazı İşleri Sorumlusu/Editorial Secretariat

Dr. Necmiye DURMUŞ

Sekreteryä ve Redaksiyon/Secretariat & Proof Reading

Dr. Öğr. Üyesi Emrah YAVUZ
Dr. Necmiye DURMUŞ

Yayın Kurulu/Editorial Board

İhsan Çapcıoğlu (Ankara Üniversitesi), Hüsamettin Karataş (Fırat Üniversitesi), Hüsnu Ezber Bodur (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi), Serdar Yavuz (Fırat Üniversitesi), Niyazi Akyüz (Ankara Üniversitesi), Celaledin Çelik (Erciyes Üniversitesi), Özcan Bayrak (Fırat Üniversitesi), Kemaleddin Taş (Süleyman Demirel Üniversitesi), Mehmet Cem Şahin (Dokuz Eylül Üniversitesi), Emrah Yavuz (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi), Ayhan Aslanoğlu (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi).

Danışma Kurulu/Advisory Board

Adil Çiftçi (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye), Halil Aydınalp (Marmara Üniversitesi, Türkiye), Hayati Beşirli (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye), Hüsnu Ezber Bodur (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye), Kenan Çayır (İstanbul Bilgi Üniversitesi, Türkiye), Mustafa Macit (Atatürk Üniversitesi, Türkiye), Niyazi Akyüz (Ankara Üniversitesi, Türkiye), Özgür Arun (Akdeniz Üniversitesi, Türkiye), Recai Doğan (Ankara Üniversitesi, Türkiye), Ünver Günay, (Türkiye), Zeki Salih Zengin (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye).

Hakem Kurulu/Reviewer Board

Toplum Bilimleri Dergisi, en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayınlanmamaktadır.

Journal of Social Sciences uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Reviewer names are kept strictly confidential.

Toplum Bilimleri Dergisi/Journal of Social Sciences

ISSN 1306-7877

E-ISSN 2147-5644

Asos Eğitim Bilişim Danışmanlık Otomasyon Reklam San. ve Tic. Ltd. Şti.
Fırat Teknokent Çaydağ Mahallesi, Hacı Ömer Bilginoğlu Cad. No: 63, 23350
Merkez/Elâzığ

toplumbilimleridergisi@gmail.com

EDİTÖRDEN

Saygıdeğer Okurlarımız,

Toplum Bilimleri Dergisi olarak, yayın hayatımızdaki istikrarlı yürüyüşümüzün bir nişanesi olan 39. sayımızı (Aralık 2025) sizlerle buluşturmaktan memnuniyet duyuyoruz.

Bu sayımızda, Felsefe ve Din Bilimleri alanında literatüre özgün katkılar sunan iki araştırma makalesini istifadenize sunuyoruz. Bilimsel bir titizlikle hazırlanan bu çalışmaların, kapsadıkları disiplinler içerisinde yeni akademik tartışmalara zemin hazırlayacağına ve araştırmacılar için ufuk açıcı olacağına inanıyoruz.

Dergimizin bu sayısına kıymetli araştırmalarıyla değer katan yazarlarımıza ve değerlendirme süreçlerindeki akademik hassasiyetleri ile yayın kalitemizi tescilleyen hakemlerimize en içten şükranlarımızı sunarız.

Haziran 2026'da yayımlayacağımız ve yayın hayatımızda önemli bir kilometre taşı olacak 40. sayımızda, bilime ışık tutacak yeni çalışmalarınızla buluşmayı temenni ediyor; değerli katkılarınızı bekliyoruz.

Yeni sayımızda buluşmak dileğiyle, keyifli okumalar dileriz.

Editörler

Doç. Dr. Hüsamettin KARATAŞ

Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri/Research Articles

İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE HİKMETNAME ÖRNEKLERİ

EXAMPLES OF HIKMETNAME IN THE ISLAMIC THOUGHT TRADITION

Ebru KOÇ

Enver DEMİRPOLAT

28-40

VAAZ DİLİNİN NÖRO-LİNGÜİSTİK PROGRAMLAMA (NLP) BAĞLAMINDA ANALİZİ: KURAMSAL BİR İNCELEME VE HUTBE ÖRNEĞİ

ANALYSIS OF SERMON LANGUAGE IN THE CONTEXT OF NEURO-LINGUISTIC
PROGRAMMING (NLP): A THEORETICAL REVIEW AND SERMON EXAMPLE

Ahmet DOĞAN

41-58

İSLAM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE HİKMETNAME ÖRNEKLERİ

Ebru KOÇ¹

Enver DEMİRPOLAT²

ÖZ

Düşünce ufkumuzun genişlemesinin önünde birtakım engellerin olduğu söylenebilir. Bu engellerin başında geçmişte yapılmış çalışmalara yönelik olan ön yargılar, bu çalışmaların bilimsel incelemeye değer görülmemesi, özgün fikirlerin yer almadığı gibi varsayımlar yer almaktadır. Oysa geçmişte üretilen her araştırma, ilim dünyasının ve zihinsel gelişimin ilerlemesine katkı sunmaya devam etmektedir. Ayrıca bu yapıtlar, akla uygun, tutarlı ve sistemli bilgileri ve hakikat arayışını barındırdıkları için felsefenin de ilgi alanına girmektedir. Bu bağlamda edebî eserler içerisinde yer alan divanlar, mesneviler, tasavvufi öğretiler, atasözleri, destanlar ve name türleri de felsefi düşünceye kaynaklık yapmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Hikmetname başlığı altında kaleme alınmış eserleri merkeze alarak bu zengin içerikten örnekler vermektir. Söz konusu eserlerin tarih, sosyoloji, din, felsefe gibi farklı alanlara ait bilgiler içerdiği, ayrıca her bir eserin döneminin sosyo-kültürel yapısını da yansıttığı görülmektedir. Yaptığımız araştırmalar sonucunda geçmişten bugüne kadar yüzlerce name türünün yazıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu bağlamda söz konusu eserlerin İslam felsefesi başta olmak üzere birçok alana kaynak niteliği taşıdığı düşünülmektedir. Araştırmamızda ulaşılabilen eserlerin müelliflerinin hayatı ve eserlerine yer verildikten sonra yapıtların içerikleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Name, Hikmetname, Hikmet, Düşünce

EXAMPLES OF HIKMETNAME IN THE ISLAMIC THOUGHT TRADITION

ABSTRACT

It can be said that there are certain obstacles to the expansion of our intellectual horizons. Among the foremost of these obstacles are prejudices against past works, assumptions that these studies are not worthy of scientific examination,

¹Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, ebrukocshn@gmail.com, 0009-0002-6185-0431

² Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, edemirpolat@firat.edu.tr, 0000-0003-4059-3413

Atıf Bilgisi/Cite as: Koç, E. ve Demirpolat, E. (2025). İslam düşünce geleneğinde hikmetname örnekleri. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 19(39), 28-40.

and the belief that they lack original ideas. Furthermore, specific to philosophical thought, limiting philosophy solely to the triangle of ontology (existence), epistemology (knowledge), and axiology (values) can be seen as another barrier that narrows the scope of philosophy and, consequently, our intellectual horizon. However, philosophy is not confined to this narrow framework; it is, within itself, a way of thinking that is rational, coherent, systematic, and harbors a search for knowledge and truth. In this context, literary works such as divans (collected poems), masnavis (poetic couplets), mystical teachings, proverbs, epics, and name genres also serve as sources for philosophical thought. The primary objective of this study is to analyze this rich intellectual content within a defined scope, centering on works penned under the title of Hikmetname. Our research has ascertained that hundreds of texts belonging to the name genre have been composed from antiquity to the present. It is observed that these works contain knowledge pertaining to diverse fields such as history, sociology, religion, and philosophy. Furthermore, each work reflects the socio-cultural structure of its respective period. In this context, it is posited that these works can serve as a significant resource for numerous disciplines, foremost among them Islamic philosophy. In our research, after presenting the biographies and oeuvres of the authors of the accessible works, an analysis of the contents of these texts is provided.

Keywords: Islamic Philosophy, Name (Epistle/Narrative Genre), Hikmetname (Book of Wisdom), Wisdom, Thought

1. Name Türleri İçerisinde Hikmetnamelerin Yeri

İslam medeniyetinin yazılı kaynaklarından olan nameler geniş bir coğrafyaya yayılan ve oldukça kapsamlı bir içeriğe sahip olan edebiyat türlerinden biridir. Düşünce geleneğinde gerek siyasi gerek sosyal gerekse sanat gibi tüm alanlarda yazılan name türleri bulunmaktadır. Hikmetnameler ise akla ve hakikate uygun çelişkiden uzak, güzelliğe ulaştıran, çirkinlikten uzaklaştıran her türlü bilgiyi kapsayan, kısa hikâyelerden, özlü sözlerden oluşan şiir ve düz yazı şeklinde yazılan eserlerdir.

Name kelimesi Farsça bir kelime olup, mektup, kitap mecmua anlamlarına gelir. (Devellioğlu, 2003, s. 804). Klasik Türk edebiyatında şairler düşüncelerini dile getirmede nazım ve nesir şekillerini kullanmışlardır. Türkler gibi yerleşik düzene sonradan geçen milletlerde nesir yerine akılda kalması ve aktarıcılığı daha kolay olan şiir türü daha çok tercih edilmiştir. Daha sonraları ise yazıya güzellik katmak, anlamı güçlü ve etkileyici kılmak amacıyla nesrin içerisinde şiirlere yer verilmeye başlandığı görülür. Böylelikle nesirde halk nesri ve divan nesri olmak üzere iki tür ortaya çıkar. Name türleri divan nesri içerisinde yer alan eserlerdendir (Mengi, 2007, s. 44).

Hikmet kelimesi sözlükte hâkimlik, sebep, yargıda bulunmak anlamlarına gelir (Devellioğlu, 2003, s. 369). Hikmetin manaları idrak etmek, en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek, gerçeği ifade eden her türlü akla uygun söz, cahilane davranışlardan alıkoyan şey gibi manaları da vardır (Kutluer, 1998, s. 514). En eski dillerden biri sayılan, Akadça kil tabletlerde bulunan yazılarda “hkm” fiilinin mastarı “hakamu” bilmek, Arapça “hkm” fiilinin aslı engellemek, menetmek manasına gelir. Hayvanın kontrolden çıkmasını engellediği için dizgine “hakeme” denmiştir. İbranicede hikmetin karşılığı olarak kullanılan “hokhma” bilmek fiiliyle aynı kökten gelmektedir. Süryanicede “hkm” farkında oldu, tanıdı, bildi sağlam oldu, bilge oldu, bilgece davrandı manalarına gelir. İngilizcede hikmetin karşılığı olan “wisdom” öğrenmek manasında kullanılırken Almancada hikmet (Weisheit) ile bilim (Wissenschaft) arasında bilgi-hikmet bağı korunduğu görülür. Latince hikmetin karşılığı *sapientia*’dır ve tat, zekâ, ayırt etme, basiret manalarına gelir (Doğan, 2021, s. 11-15). Uygur metinlerinde ise hâkim kelimesi için “böğü” kavramı kullanılmıştır ki bu kavram bilge, gizemli manevi güç anlamına gelir. Bu da hikmetin akılla ulaşılabilir kısmı kadar, akılla

ulaşılamayan Tanrısal kısmına da delalet eder (Önler, 1999, s. 595). Mısır hikmeti, nasihat ve eğitim, Hint kültüründe ferdî ruhun külli ruha temasına dayalı bir hareket, Çin dünyasında bilgi aracılığıyla davranışın yönlendirilmesi, yani pratik hikmet, İran'da söz ve amel uyumuyla, deruni tefekkür gibi manalara tekabül etmektedir (Altıparmak, 2003, s. 90-92).

Türk İslam tarihinde farklı düşünceler olsa da çoğunlukla felsefe ile hikmet aynı manada kullanılmıştır. Felsefe kelimesini İslamileştirerek felsefe aleyhtarlığını azaltma amacı bunun ilk sebeplerinden biri sayılabilir. Bunun yanı sıra felsefenin ilahi ve insani işlerin bilgisi, hakikati bilme çabası ve gayretini içeren anlamlarının olması gibi hikmet kelimesinin de kesin, doğru bilgi, faziletli davranış, manalarına gelmesinin bu kavramların birbiri yerine kullanılmasına bir başka dayanak olduğu düşünülebilir (Bayrakdar, 2021, s. 44). Harizmi (ö. 387/997) hikmet ve felsefe için aynı tanımı yapar. Felsefeyi eşyanın hakikatlerinin bilgisi olarak açıklar (Kutluer, 1998, s. 12). Şehrezuri'nin, felsefe ve hikmeti hakikate bakan, hakikati arayan yönleriyle aynı olduğunu söylemekle beraber, elde edilmesi bakımından vehbi ve kesbi olarak ikiye ayırdığı şu cümlelerden görülmektedir:

Hikmet mevcudatın hakikatlerini olduğu üzere bilmek olunca isimler, öğretinin metoduna göre farklı farklı olabilir. Eğer bu hakikatleri bir insan beşerî bir eğitim-öğretim olmaksızın kısa bir sürede idrak etmiş ve mele-i ala katından insan türünün ıslahı için görevlendirilmişse buna nübüvvet denir. Şayet idrak, eğitim-öğretimle ve çalışmayla olursa felsefe diye isimlendirilir. Hikmetin derecesi büyüktür, konumu saygındır. (Şehrezuri, 2015, s. 92)

Hikmetin bu tanımlarından hareketle, Hikmetname eserlerinin muhtevisini, akla uygun her türlü bilgi, felsefi düşünceler, erdemli davranışlara ileten sözler ihtiva etmiş olacaktır. Bu bağlamda Hikmetname eserlerinin; bilgi, -bazen günlük hayata dair bilgiler de dâhil olmak üzere-, tarihî bilgiler, coğrafi, dinî bilgiler, devlet idaresi ve idarecide bulunması gereken özellikleri kapsayan siyasi bilgiler, felsefe ve ahlaki bilgileri içeren, öğüt niteliğinde, edebî söylemlerle yazılmış name türlerinden olduğuna ulaşılabilir.

2. Hikmetnamelerin Yazılma Amacı ve Muhtevası

Hikmetnameler genellikle, öğüt veren veya ahlaki nitelikler taşıyan, kısa hikâyelerden, özlü sözlerden, oluşan şiir ve düz yazı şeklinde yazılan eserlerdir. Bu eserler bazen edebî, bazen felsefi, tasavvufi, bazen de akademik bir formda yazılmışlardır. Genel amaçları, edindikleri konu üzerinden insanlara bilgi vermek, yaşadıkları tecrübeleri insanlara aktarmak, ahlaki kemal boyutuna ulaşmalarını sağlamaktır. Çoğunlukla İslam düşünce geleneğinde görülmekle beraber, incelemesini yaptığımız Metropolit Serafim Azim Paşa tarafından ele alınan *Hekmetname Tarihi* adlı eser, Hristiyan kültüründe de Hikmetname yazma geleneğinin olduğuna delalet edebilir. Bununla beraber bu tür eserlerin insanın manevi gelişimine katkıda bulunmak amacıyla yazıldığı ve genellikle felsefi ve ahlaki düşünceleri ihtiva ettiği söylenebilir.

İlerleyen bölümlerde çalışmamıza konu olan Hikmetname yazarlarının, hayatları-eserleri ve Hikmetnamelerin içerikleri hakkında bilgiler verilecektir.

3. Hikmetname Örnekleri

3.1. İbrahim Bali/*Hikmetname*

3.1.1. Hayatı

Eserin müellifi İbrahim Bali hakkında klasik kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ayrıca eserin incelenmesinin yapıldığı iki doktora tezinde (Altun, 2017; Şeylan, 2018) de klasik kaynaklara dayanılarak herhangi bir malumat verilmemiştir. Ancak yazar *Hikmetname* adlı eserinde yer yer kendisine ait bilgiler vermektedir.

Ferit Devellioğlu Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügatinde Hikmet-nâme adlı maddede şu bilgiyi vermektedir:

Antepli İbrahim İbn Bali'nin,³ hilkatten, tabiattan, peygamberler tarihinden ve uzun müddet gezip dolaştığı memleketlerin tarih ve coğrafyasından kısa kısa, doğup büyüdüğü Antep ve Mısır tarihinden nispeten daha geniş bahseden manzum eseridir. Müellif 13.000 beyti bulan bu güzel mesnevisini 1487 (H. 893) yılında memleketinde bitirmiştir. (Devellioğlu, 2003, s. 369)

Bali, eserinde Antep doğumlu olduğunu ve vatan sevgisinin Hz. Peygamberden gelen hadise dayandığını ifade eder. Bali, Dönemin Memluk Sultanı Kayıtbay'a intisap ettiğini (Bali, 334); onun emriyle Memluk elçisi olarak Osmanlı sultanı II. Bayezid'e gönderildiğini (Bali/2978-2980); II. Bayezid'in kendisine izzet ve ikram ettiğini anlatır (Bali/281-2982). Şehzade Cem Sultan olaylarını yakından takip ettiği ise bu beyitlerden anlaşılmaktadır (Bali/2966-2972). Yine eserinde, Mısır Sultanı Melik Zahir'in torunu Sultan Seydi Osman'ı anlatırken, onun devrine erdiğini, Sultan, Dimyat'a defnedilirken orada bulunduğunu bir devran onunla arkadaş olduğunu söylemektedir. Melik Mansur Seydi Osman, sultan olduğunda yirmi yaşına yaklaştığına (Bali/12378) sadece bir ay dokuz gün sultanlık yaptığına dair bu bilgiyi verir. Melik H. 857'de vefat ettiğine göre bu tarih, İbn-i Bali'nin gençlik zamanlarına denk düşmüş olmalıdır (Şeylan, 2018, s. 2).

Sonuç olarak; eserinde kendinden İbrahim Bali olarak bahseden müellifin doğum yeri "Ayntâb"dır (Antep). Ataları da aynı şehirdendir. Bali, Mısır Sultanı Melik Zahir'in torunu olup 20 yaşlarında tahta geçen ve 857/1453'te vefat eden Melik Mansur Seydi Osman'la arkadaşdır. Onun, Dimyat'ta defnedilmesi esnasında oradadır. Memluk Sultanı Kayıtbay'ın hizmetine girmiş ve Kayıtbay Halep'te bulunduğu sırada kendisini Memluk elçisi sıfatıyla II. Bayezid'e göndermiştir. Osmanlı topraklarında bir müddet dolaşan Bali İstanbul'a ulaşmış, II. Bayezid'in huzuruna çıkmış ve iltifatına mazhar olmuştur. Ömrü boyunca çok yer gezdiğini, eserine de işittiklerini değil bu seyahatler esnasında gördüklerini kaydettiğine değinen şairin İstanbul'da bulunduğu sıralarda Şehzade Cem Sultan, uzun yıllardır Frenklere tutsaktır. Dolayısıyla Bali'nin İstanbul ziyareti, Cem'in esir düştüğü 887/1482'den sonra, muhtemelen eserini tamamladığı 893/1487-88'e yakın bir tarihte gerçekleşmiştir. İbn Bali'nin *Hikmetname* hâtimesinde yaşlı yüreğinden ve ömrünü kitabını yazmaya harcadığından söz etmesine bakılırsa, eserini tamamladığında yaşı ilerlemiş olmalıdır.

3.1.2. Eserleri

İbrahim Bali'nin ulaşılabilen tek eseri *Hikmetname* olarak bilinmektedir. Bununla beraber *Kitab-ı Güzide* adıyla bilinen, yazarı Ebu Nasr bin Tahir bin Serahsi olup Türkçeye Mehmet b. Bâli tarafından aktarılan bir eser de söz konusudur. İsmi geçen Bâli, Fuat Köprülüye göre İbrahim Bâli ile aynı kişi olması muhtemel olmakla birlikte delillendirilmemiş olmasından dolayı zayıf bir ihtimal olarak gözükmektedir. Harzemce yazılan bu eseri kendisinin ifadesiyle "Rûşen Türkçe" yani Anadolu Türkçesine aktarmış bir Türk olan Mehmet Bâli hakkında da kesin bilgilere ulaşılmamıştır (Tekin, 2000, s. 156). İbrahim Bali eserinde, eğer ömrü yeterse bir Fetihname yazmak istediğini (Bali/12458-12459), ömrünü *Hikmetname*'yi yazma uğrunda sarf ettiğini zikreder (Bali/12678). Müellifin, *Hikmetname*'yi tamamladığında, artık yaşlanmış olduğunu söylemesi de

³ İbrahim Bali'ye ait *Hikmetname*'den verilen beyitlerde bundan sonra Bali kısaltması kullanılarak beyit numarası ile birlikte verilecektir. Eserin tamamı 13 bin beyittir. 1-6307 beyit arasına Mustafa Altun'un (2017), eserin beyitlerine yer verdiği doktora tezinden, 6307-12753 beyit arasına ise Ali Şeylan'ın (2018) eser üzerinde yaptığı doktora tezinden yararlanılmıştır.

Fetihname'yi yazamadığı gibi başka bir eser de vermediği ihtimalini arttırmaktadır (Bali/12718).

3.1.3. Eserin Özellikleri

İbrahim Bali neşrettiği beyitler içerisinde eserin adını *Kitâb-ı Hikmet-name* olarak anar. Böylelikle eserin adı *Hikmetname*'dir (Bali/274). Eserinin yazılma sebebi olarak Türk-İslam kaynaklarında genel olarak görülen ve hedef edinilen, hayırla anılmak, fani dünyada isminin yaşamasını sağlamak gayesinin Bali tarafından da benimsendiği görülür (Bali/12679-12684). Ayrıca bu satırları yazma gayesinin kendi penceresinden âlemi okuma çabası olduğunu anlamak mümkündür (Bali/267). Eser dönemin Sultanı Kayıtbay olarak bilinen Eşref Seyfettin El- Mahmudi Ez-Zahirîye ithaf etmiştir. (Ö. Kahire, 1496) Eserde Kayıtbay'ın adaletine övgülerin yazıldığı, duaların edildiği bir bölümün olması ve eserin Sultan Kayıtbay'ın yaşadığı dönemde neşri, bu ihtimali desteklemektedir (Bali/334-351).

Eser; tamamı 300 yapraktan oluşan oldukça hacimli bir kitap olup; iki doktora tezi birincisi 6471 beyitten oluşan Ali Şeylan'a (2018) ait bir çalışma ile ikincisi ise Mustafa Altun'a (2018) ait 6282 beyit ile günümüze kazandırılmıştır.

Eserin 6471 beyitlik ilk kısmının içeriğine bakıldığında ağırlıklı olarak sırasıyla, meyve ve sebzeler, ağaçlar, çiçekler, böcekler, evcil ve yabani hayvanlar, günler, aylar, mevsimler gibi günlük bilgilere yer verdiği görülür. Yine Arap, Fars, Eski Yunan, Süryani tarihi, Türk ve genel İslam Tarihi (peygamberler, dört büyük halife, Mervaniler, Abbasiler, Emeviler, Fatimiler Memlükler vb.), tarihin seyrini değiştiren sultanlar, devlet adamları ve tarihî olaylardan bahsettiği görülür. Bununla birlikte dünya ve ahiret hayatı, kıyametin merhaleleri, deccal, dabbetü'l-arz, Mesih konularında da geniş bilgiler verilmiş, bu bilgiler, ayetler, hadisler, hikmetli kıssalar ve sözlerle desteklenmiştir. 6282 beyitlik ikinci kısmında ise astronomi, melekler, doğadaki dört unsur, dağlar, denizler, adalar, ülkeler, şehir ve kasabalar, değerli taşlar, balıklar, nehirler, su kaynakları, insanın nitelikleri ve organları konularında bilgiler verilmiştir.

Bütün bu bilgilerden hareketle, İbrahim İbn-i Bali'nin eserinin muhtevası itibarıyla ansiklopedik bir eser olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra yazarın tarih, din, astroloji, hayvan ve bitki bilimi, tıp, coğrafya başta olmak üzere, birçok konuda bilgi sahibi olduğu, bu eseri oluştururken yazılı eserlerden faydalanmasının yanında araştırdığı, duyduğu gördüğü her şeye eserinde yer vermiş olduğu sonucuna varılabilir. Bu bağlamda onun *Hikmetname*'si, her türlü bilgiyi kapsayan bir name türü olmakla birlikte, insana, insan hayatına, ölüm ve ötesine, dünyanın vefasızlığına, devleti idare edenlerin nasıl olması gerektiğine dair yol gösteren dinî ve ahlaki bir nasihatname hüviyeti de taşımaktadır.

3.2. Safi Divan'ı ve Hikmetname Bölümleri

3.2.1. Hayatı

Şairin hayatına dair kaynaklarda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. *Divan*'ında geçen birkaç beyitten yola çıkılarak asıl adının "Yıldırım" olabileceği izlenimi ortaya çıkar. Bununla beraber eserinde Hz. Âdem'in Safiyullah olmasından hareketle "Safi" ve "Feridun" mahlasını kullandığını zikreder (Ercan, 2014, s. 1). Feridun mahlasını kullanarak yazmış olduğunu söylediği bir divana kaynaklarda ulaşılamamıştır. (Safi/B/243-9)⁴ mısralarında ise Sadullah isminden bahseder.

⁴ Safi'nin *Divan* adlı eserinin, Hikmetname bölümlerinden verilen beyitlerde, bundan sonra Safi kısaltması kullanılacaktır. Eserin bölümlerine örneğin, Kasidelere K, Gazellere G, Bentlere B, Müseddes M, gibi imgeler verilmiştir. Kısaltmalarda bu imgelerle birlikte beyit numarası verilecektir.

Edebiyat kaynaklarında Safi isimli yirmi (<https://teis.yesevi.edu.tr>) şairden bahsedilmektedir. Bunlardan Şeyh Safi'nin şairin dedelerinden olma ihtimali olsa da şair eserinin birçok yerinde Bektaşî olduğunu zikrederken Şeyh Safi'nin Safevi tarikatının kurucusu olması (Erdoğan, 2010, s. 2) bu ihtimali azaltır görünür. Bir diğer isim olan Safi Murtaza Efendi'nin, Sultan III. Mustafa döneminde müftülük yaptığından vefat tarihi net olarak bilinmemektedir. Vefat ettiği dönemde Safi baba sağ olduğundan, Safi Murtaza Efendi ile Safi Baba'nın aynı kişi olmaması kuvvetle muhtemeldir (Aykanat, 2015, s. 11). Müellifin eserinde yazdığı bilgilerden yola çıkarak Sultan IV. Mustafa döneminde görev yapan sadrazam Tayyar Mahmut Paşa'ya kitabet hizmetine atanıp görevinden istifa etmek için yazdığı kaside Safi'nin XIX. yy.'da hayatta olduğunu gösterir.

Divan'ında birçok coğrafyadan bahseden Safi'nin Bosna dilinden haberdar olması, Kelemen, Kırcaali dağlarından kopup geldiğini ifade etmesi nedeniyle onun Balkan topraklarından Rumelili olduğu sonucuna ulaşılabilir (Safi/A/1-29;/Safi/A/8-13). Şair ayrıca eserinde İstanbul, Uşşak, Kütahya gibi şehirlerle, Cezayir, Gence, Kaşan, Horasan, Kerbela gibi yerleşim yerinden bahseder.

Bu doğrultuda Safi Baba, 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış kâtiplik görevi yapan, Balkan şairlerinden olma ihtimali bulunan, Anadolu topraklarında, İstanbul'da bulunmuş bir şairdir. Eserinde yer alan Arapça, Farsça kavramlar, ayet ve hadislerden yaptığı alıntılar, eserinde yer verdiği birçok şehir, Eflatun, Aristoteles, İbn Sina gibi düşünürlerden bahsetmesi onun düşünce ve fikir dünyasındaki enginliği, istifade ettiği medeniyet kaynaklarına işaret edebilir.

3.2.2. Eserleri

Safi'nin *Divan* adlı eseri dışında ulaşılabilen başka eseri tespit edilememiştir. Divan adlı eserini Uşak'ta bir kış mevsiminde 60 günde yazdığından bahseder (Safi/A/30-7). Safinin beyitlerinde bahsettiği *Lisanul Aşk* adlı esere ulaşabildiğimiz kaynaklarda rastlanmamıştır (Safi/B/21-6). Ayrıca *Divan* metninde Safi'nin; "Benim bir Mâh [u] Mihri bir dahi Divan kalmıştır" (Safi/B/81-12) diye bahsettiği divanına da ulaşamamış, herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Kanaatimizce Safi, mevcut divanına farklı isimler vererek *Divan*'ını övme yoluna gitmiştir.

3.2.3. Hikmetname Bölümlerinin Özellikleri

Safi'nin *Divanı* 18 kaside bölümünden oluşmaktadır. İlk bölümünü tevhit bahri ve ispat-ı vücut oluşturmaktadır. Çalışmamıza konu olan kasideler ise ikinci ile onuncu bölüme kadar Hikmetname türünde olan kısımlardır.

Safi'nin incelememize konu olan Hikmetname bölümleri şöyledir. İkinci kaside "hikmet ışıklarının doğuşu" 168 beyit, üçüncü kaside "hikmet" başlığı altında 73 beyit, beşinci kaside "hikmet-âميز" başlığı ile 47 beyitten oluşur. Yine altıncı kaside "hikmetin tanımı hakkında hoş kaside" 143 beyit, yedinci kaside "çocuklara hikmetli kaside", sekizinci ve dokuzuncu kaside "hikmetin açıklanışı hakkında parlak kaside", on yedinci kaside "hikmetin adabı" 83 beyitten oluşmaktadır (Aykanat, 2015, s. 32-35).

İkinci kasidede; hikmet nurundan, Allah aşkıdan, İbrahim Ethem, Hızır, Mansur, Cafer-i Sadık'tan ve bunların yönlerinden bahsederken şiirin hikmetli doğuşunu kendisine gaybtan hâsıl olduğunu söyler.

Üçüncü kasidede, Hikmetü'l İşrak'ı Eflatun'dan öğrendiğini, Sühreverdi'den kabul edilen duaların feyzini ondan aldığını söyler. Hikmet-âميز başlıklı kasidenin içeriğini ise

Safi'nin *Divan*'ında yer alan beyitlere yer verilirken Özlem Ercan (2014) ve Timuçin Aykanat'ın (2015) eser üzerinde yaptıkları doktora tezleri kaynaklık etmiştir.

kiyamet, Allah nuru, tecelli nuru, nurlar âlemi hikmet kadehinin nuru gibi unsurlar oluşturur. Altıncı kasidede hikmet sahibi olmanın kazandıracağı itibara yer verir. Müellifin, “çocuklara hikmetli kaside” adını vermiş olduğu yedinci kasidenin içeriğinin yalnızca çocuklar değil, muhatabın herkes olabileceği bilgiler olduğundan şair kendinden hikmeti alabilecek herkese alaycı bir tavırla çocuk demiş olabilir. Sekizinci kasidede ise şiir ve şairlerden, kalem ve beyan gücünden bahseder. “Hikmetin adabı” kasidesinde ise şair iman, ikrar, hikmet konularında özlü sözlerle öğütler verir (Aykanat, 2019, s. 288).

Safi’nin *Divan’ı* genel olarak başta dinî olmak üzere birçok bilgiyi içerirken, Hikmetname bölümlerinde İsrakilik felsefesinden, keşf ve ilhama dayalı bilgilerden, İsrakilik felsefesinin dayandığı Platon ve Hermes’ten sıkça bahseder. Onun bu beyitleri araştırmamıza kaynaklık eden bölümlerdir. Bununla beraber onun beyitlerinde Firdevsi, İsfahani, Ali Şir Nevâi gibi birçok şairin ismine, Mevlâna, İbn Arabi gibi ariflere ve kendisinin bağlı bulunduğu Bektaşilik tarikatının piri Hacı Bektaşî Veli’ye rastlanılır. Yine mısralarında Hz. Ali başta olmak üzere, Hz. Hüseyin, Muhammed Bakır, Cafer Sadık, Musa Rıza’nın övgüyle anıldığı birçok yer görülür. Denilebilir ki onun Hikmetname bölümlerinde hikmet, bazen felsefenin yerine kullanılan hikmet, bazen amelî hikmet içeren nasihatler, bazen hakikat arayışının getirdiği derin manalar anlamı kastedilirken, bazen de bilgi anlamında kullanılmıştır. Bunu yaparken dinî inancından, etkisi altında kaldığı İsrakilikten, bağlı olduğu Bektaşilikten, istifade etmiş olduğu söylenebilir. Yazara göre Allah katında en kıymetli *Divan* onundur, çünkü o Allah tarafından ilham edilmiştir. Sühereverdi’nin *Hikmetü’l İsrak* eseri ile eşdeğerdir (Safi/G/136-8; Safi/G/35-5).

3.3. Muhammedi Reyşehri

3.3.1. Hayatı

Muhammedi Reyşehri’nin hayatına dair bilgilere ulaşamamış, internet ortamında ise bir engelleme söz konusu olmuştur. Ulaşılan kısıtlı bilgiler bize onun Humeyni’nin atamasıyla İran’da yıllarca Devrim Mahkemeler Başkanlığı, İstihbarat Başsavcılık ve Din Adamları Özel Mahkemesi Başkanlığı yapmış olan Şia din adamı olduğunu göstermektedir. Kanaatimizce, siyasi sebepler ona ait bilgilere ulaşmamızı zorlaştırmıştır.

3.3.2. Eserleri

Reyşehri’nin on dört ciltten oluşan *Kuran, Hadis ve Tarih Işığında İmam Ali Ansiklopedisi*, Ehl-i Beyt ve Ehl-i Sünnet ekollerine ait hadis kaynaklarına dayanan hadislerden oluşan iki ciltlik *Mizanü’l-Hikme, İmamet ve Rehberiyet Felsefesi, Muhabbet İksiri* ve çalışmamızda ele alınan *Hikmetname-i Lokman* adlı ulaşılabilen eserleri bulunmaktadır (<https://1000kitap.com/yazar/muhammed-reysehri>).

3.3.3. Hikmetname-i Lokman’ın Özellikleri

Hikmetname-i Lokman adlı eser diğer Hikmetname türlerine nazaran yeni ve güncel bir çalışmanın ürünüdür. Eser on bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, İslam kültüründe önemli bir yere sahip olan “Hz. Lokman’ın hayatı”, ikinci bölüm Kur’an-ı Kerim’de adına müstakil bir surenin bulunduğu Lokman suresinden hareketle “Kur’an’da Lokman’ın hikmetleri”, üçüncü bölüm “Lokman’ın hikmetlerinden kıssalar” başlığı ile hikmetli öykülerden oluşmaktadır. Dördüncü bölüm bilgi ve idrakte ilgili hikmetler, beş ve altıncı bölümlerde ise kendini yetiştirmenin etkileri ve kendini yetiştirmenin afetlerindeki hikmetlerden, yedinci bölüm ise ahlaki ve sosyal adaba dair hikmetleri konu edinir. Son bölümlerde ise hikmetli misalleri çeşitli şekil ve kapsamda ele alır. Söz konusu tüm bu hikmetlerin tamamı ya bizzat Lokman’ın dilinden ya da Lokman’la ilgili aktarılanlardan oluşmaktadır.

Reyşehri bu Hikmetname’de daha çok İslam ahlak felsefesinin önemli konularından biri olan amelî hikmet dediğimiz, hikmetin pratik yönü olan ahlaki tarafı ele aldığı söylenebilir. Yazar bunu İslam kültür medeniyetinde önemli bir yere sahip olan Hz. Lokman’ın dilinden okuyucuya aktarır. Hz. Lokman, Kur’an’da kendisine hikmet verildiği belirtilen, peygamber olup olmadığı tartışılan bir zattır. Lokman’a verilen hikmetin isabetli ve derin söz söyleme, üstün anlayış kabiliyeti, doğru ve yerinde davranış sergileme ve ilim-amel uygunluğu olduğu bildirilir (Harman, 2003, s. 205). Halk arasında ise onun tanınması hekimlik yönüyle olmuştur.

3.4. Metropolit Serafim Azim Padişah Monastır Kikko’nun Hekmetlü Validullah İkona Tasfirün, Hayrlı Pınarun Hekmetname Tarihi

3.4.1. Hayatı

Azim Padişah Manastır Kikko’nun Hekmetlü Validullahi İkona Tasfirün, Hayrlı Pınarun Hekmetname Tarihi adlı eserin müellifi Keşiş Efraim, mütercim ise Serafim olarak geçmektedir. Eserin müellifi hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken, eserin Venedik baskısında mütercim olarak Serafim adı zikredilmekte ve onun Antalyalı olduğu bilgisi verilmektedir.

Serafim’in hayatıyla ilgili kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmamakla birlikte, bazı malumatlara rastlanır. Onun, 1720 yılında Antalya’da doğduğu tahmin edilmektedir. Hristiyan din adamı olan Serafim araştırmaya konu ola Kikko Manastırında keşişlik ve yüksek rütbeli papazlık görevinde bulunmuştur. Ankara Metropolitliğinde yedi yıllık bir sürede metropolitlik belirtilmektedir. 1780 yılında bugün İstanbul’un Zeytinburnu ilçesine bağlı bulunan Balıklı semtinde ölmüştür (Mesimeri, 2011, s. 9).

3.4.2. Eserleri

Yunancadan Karamanlıcaya tercümeler yapan ilk mütercimlerden biri olan Serafim, ilk yayınlarını herhangi bir ücret almadan tercüme etmiştir. Tercümelerinde Yunanca kadar Türkçeye de hâkimiyeti, dikkat çeken bir unsur olan müellifin yaklaşık on yedi tercüme eseri bulunmaktadır. 1750’de Venedik’te ilk beş tercümesi basılmıştır. Bunlardan biri de *Kutlu Şerif* adlı eserdir. 1782-83 yılları arasında beş kitabı, yine ölümünden sonra da İstanbul’da Patrikhane Basımevi tarafından tercüme eserleri neşredilmiştir.

Serafim’in tercüme ettiği kitapların genel içeriğini mensup olduğu Hristiyanlık dini, Ortodoksluk inancı, Meryem Ana ilahileri, dua ve şükür kitaplarından oluşturmuş olduğu görülür (Mesimeri, 2011, s. 10).

3.4.3. Eserin Özellikleri

Hekmet-name Tarihi’nde Kikko Manastırı’nın ve Meryem Ana’nın mucizeler yaratan ikonasının tarihi anlatılmaktadır. Bu konuda yüksek lisans çalışması yapan Eleni Mesimeri’ye (2011) göre bu eser *Kolay İman Nasihati* adlı eserin ikinci bir baskısı gibi olmakla beraber bu eserden farklı olarak söz konusu esere ilahiler de eklenmiştir (s. 6).

Hekmet-name Tarihi altı bölümden oluşur. İlk bölümde Hristiyan dünyası için kilisenin ne kadar önemli bir kurum olduğu ve inanan Hristiyanlar üzerindeki etkisi vurgulanarak, Hristiyan ahaliye öğütler verilir ve nelere dikkat etmeleri gerektiğinden bahsedilir. Yine Kikko Manastırında bulunan Meryem Ana İkonasının, Aziz Luka tarafından yapıldığı anlatılır. Bu bölümde son olarak Lut ve Musa peygamberin kıssalarına, Nuh Peygamberin ise tufanına yer verilir.

İkinci bölümde “Hibe-name” başlığı altında, Cebrail’in Meryem Ana’ya hamilelik müjdesi vermesinden, Kikko Manastırının geçirdiği üç büyük yangından, yangınlardan sonra Meryem Ana’dan, Ortodokslardan Manastır için yardım istendiği anlatılır. Üçüncü

bölüm eserin en geniş bölümü olup ""Nakliet-name adı verilmiştir. Meryem Ana'nın havari Lukas tarafından resmedilen üç ikonası, havari Pavlos ile İsa arasında geçen konuşmalar, Manastırın Kikko dağları yakınında bulunduğu için ikonaya bu ismin verilmesi gibi bahisler bu bölümde yer verilen konulardandır. Dördüncü bölümde Meryem Ana'dan istenilen yardımlardan, edilen dualardan, beşinci bölüm ise papaz meclisi tarafından manastıra vergi alınmaması hususunda gönderilen bir kâğıttan bahsedilen başlıklardan oluşmaktadır.

Son bölümde, Meryem Ana'nın ölümü ve Hz. Musa'ya vahyin gelişi, İbrahim peygamberin Mısıra gidişi, Davut peygamber gibi peygamberlerin kıssaları aktarılır. Eserin sonunda tekrar Hz. İsa'nın doğum ve ölüm hadisesinden bahsedilmekte ve Meryem Ana'dan dua istenmektedir. Bölüm şükredilerek sona ermektedir. Bu bağlamda araştırmamızda yer verdiğimiz *Hekmet-name* adlı bu eser Hristiyan din ve inançları için önemli olan Hz. Meryem, İsa, Kikko Manastırı, Meryem Ana ikonasından bahseden bilgileri içeren bir eserdir. Bu Hikmetname türü Hristiyan kültürü içerisinde de name türü eserlerin yazıldığına dair bir işaret olarak kabul edilebilir. Kullanılan hikmet kavramı dinî, tarihî bilgiler vermekte, Hristiyan halkına öğüt, nasihat içeren ahlaki bir kavram olarak da kullanılmış görünmektedir. Şöyle ki eserde Hristiyanların göstermesi gereken davranışlar bilge bir tavırla anlatılır:

Ne kazanırız düşmanlıktan ne faydamız var biz burada kardeşliğimizi ziyanlara öğrettik de? Şüphesiz kazandığımız bu ki canımızı nail ederiz. Cümle bunları çözelim, kendimizden ırak edelim, ret eyleyelim düşmanlıkları, kaybetliği, ol pekdovah kıskançlığı ve kabz edelim âlim muhabbeti, düzenikliği, sulhluğu, onlara-ki meseet eder ferahlanır Hüdai Mevla. (Mesimeri, 2011, s. 86)

3.5. Molla Perişan Dineveri

3.5.1. Hayatı-Eserleri

Molla Perişan Dineveri, 14. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Kırmanşah şehrinin Dinever köyünde dünyaya gelmiştir. Şii mezhebinin İmamiye koluna mensuptur. Bilinen ve ulaşılabilen eseri *Hikmetname (Perişanname)* adı altında yazdığı eserdir.

Eser, müellifin dinî inançlarının özelliklerini yansıtan, Mesnevi tarzında mistik bir usulle yazılmıştır. Hadis ve ayetlerle desteklenmiş, yazarın mensubu olduğu hareketinin izlerini taşımaktadır (Şaybak, 2019, s. 6). Nasihat tarzından yazılmış olması hikmetli sözler içereceğinden Hikmetname olarak da adlandırılmıştır. Kürtçe yazılan bu eserin Latin alfabesine transkript yapılmamış olması bu çalışmanın içeriği hakkında karşılaşılan zorluklardan biridir.

3.6. Nahit Sertdemir

3.6.1. Hayatı

1947 yılında Denizli'nin Bekilli nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Denizli'de ortaokul öğrenimini tamamlayan yazar, lise eğitimini yarıda bırakarak iş hayatına atılmıştır. Askerlikten sonra tasavvufu tanışmış ve Melami Şeyhi Hasan Özlem Efendi'ye, ardından Hasan Fehmi Kumanlıoğlu'na intisap etmiştir. İki evladı olan müellif, kendi deyimiyle tasavvuf ve edebiyata daha çocukken merak salmıştır. Hâlen İzmir'de ikamet etmektedir (Sertdemir, 2024, s. 9).

3.6.2. Eserleri

Yazarın, *Arifler Gül Bahçesi, Söz Gümüş Nasihat Altın Olursa, Bir Mutasavvıf Gözüyle Nasreddin Hoca, Arifler İrfan Sofrası* ve çalışmamıza konu olan *Hikmet Deryasında Seyran-Hikmetname* adlı eserleri mevcuttur (Sertdemir, 2024, s. 9).

3.6.3. Eserin Özellikleri

Müellif; eserin Hikmetname tarzında yazılmış olma sebebini Kur'an-ı Kerim'de bildirilen emir ve yasaklarda, yaşanmış ve yaşanan tüm olaylarda bizim gördüğümüzün ötesinde, bir hikmet barındırması olarak açıklar. İlk olarak besmele ve Fatiha Suresi'nin şerhi yapılarak barındırdığı hikmetlere yer verilir. Ardından mübarek gün ve gecelerdeki hikmetler, ibadetlerin batını manaları, tasavvuf ilmi ve kulluk gibi meselelere yer verir. Ayrıca, Kerbela, Kerbela şehitleri, cemre ve cemre düşmesi, Hıdırellez'in manası ve hikmeti gibi konuları işler. Kanaatimizce eserdeki bu başlıklar toplumsal, sosyolojik hikmet boyutu olarak incelenebilir. Eser 375 sayfalık hacimli bir eser olup nesir, düz yazı ile yazılmış yer yer beyitlere yer verilmiştir.

3.7. Keşafuddin B. Şahmerdan-Kıssa-i Hikmetname

Kaynaklarda eserin ismi geçmekle beraber, tarafımızca yapılan incelemelerde esere ve müellifine dair bilgiye ulaşılamamıştır.

3.8. İbrahim Firaki-Hikmetname

Eserin, Mısır Kahire Milli Kütüphanesinde olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Fakat tarafımızca yapılan araştırmalarda esere ve müellifine dair bilgiye ulaşılamamıştır.

3.9. Vatikan Kütüphanesinde Kayıtlı İsimsiz Hikmetname

Eserin ismine ulaşılmakla beraber yapılan incelemelerde esere ve müellifine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Son olarak; çalışmamızda yer verdiğimiz eserler, Hikmetname isimli eserler olsa da İslam düşünce geleneğinde ismi Hikmetname olmayan, fakat Hikmetname eserlerinin özelliklerini barındıran çalışmalara rastlamak da mümkündür. Bunlardan biri de Pir-i Türkistan olarak bilinen, Hoca Ahmet Yesevi'nin, Türk'ün gönül gözünü aydınlatan bir ışık olarak tanımlanan, *Divan-ı Hikmet* adlı eseridir (Yesevi, 2009, s. 9). Eserde, hikmet başlığı ile başlayan beyitlerden meydana gelen, 217 hikmet yer almaktadır. Hikmet bölümlerinde ise başta Resulullah olmak üzere, Arslan Baba'ya⁵ ait menkıbeler, hüküm bildiren, uyarı içeren hikmetlerin yer aldığı görülür. Ayrıca, *Divan-ı Hikmet*, embriyoloji, sosyoloji, psikoloji içerikli hikmet derslerini de ihtiva etmektedir. Pir-i Türkistan'ın kastettiği hikmet, zahiri konularda bilgi, batini ve manevi konularda gizli ve derin manalar içeren, ruh dünyamızı aydınlatan ve Türklerin arasında İslam'ın yayılmasına vesile olan (Yesevi, 2009, s. 33-41) Muhammedî meltemden aldığı hikmet dolu nefes olarak tanımlanabilir. Bu açıdan *Divan-ı Hikmet*, içerik ve mana itibarıyla Hikmetname özelliği taşıdığından, tarafımızca Hikmetname türü eserler içerisinde değerlendirilebilir.

SONUÇ

İslam Düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip olan, Hikmetnamelerin, mevcut kaynaklar ile imkânlar ışığında erişilerek, incelendiği ve değerlendirilmesinin yapıldığı bu çalışmada bazı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Buna göre; Hikmetnameler, name yazma geleneğinde Pendname, Sakiname, Surname, Menakıbname gibi yüzlerce name çeşitlerinden bir name türüdür. Hikmetnamelerin muhteviyatını ise günlük hayata dair bilgiler dâhil olmak üzere, tarihî, coğrafi, dinî bilgiler, devlet idaresi ve idarecide bulunması

⁵ Arslan Baba; Piri Türkistan, Hoca Ahmed Yesevi'nin yetişmesinde büyük rol oynayan Horasan Melami Şeyhidir Hoca Ahmed *Divan-ı Hikmet*'te ilk hocası Arslan Baba ile olan münasebetleri hakkında geniş bilgi verir. Mesela, yedi yaşında Arslan Baba ile görüşüp, Hz. Peygamber'in emaneti olan hurmayı ondan alır; yani İslami ilimleri ondan öğrenip yüksek makamlara erişir. Bu aynı zamanda manevi vazifesini Ahmed Yesevi'ye devrettiğine dair bir delil olarak kabul edilmektedir. Bkz. (Hasan, 2009, s. 3-4).

gereken özellikleri kapsayan siyasi bilgiler, faziletli davranışlara yönelten ahlaki bilgiler, felsefi söylemler, dolayısıyla akla uygun her türlü konuyu kapsayan bilgiler oluşturmaktadır.

Bilinen ilk name türü olan İbrahim Bali'nin *Hikmetname*'si edebî bir tür olarak nazım şeklinde yazılmıştır. Konu olarak, meyve, sebze, hayvanlar gibi günlük bilgilerden, tarihten, coğrafyaya, doğadan, taşlardan, insan organlarına varıncaya kadar ansiklopedik bilgiler içeren bir eser olma özelliği taşır. Bununla beraber, ayet, hadis, hikmetli sözlerle desteklenmiş, dünya ve ahiret hayatına dair bilgiler, devlet adamlarına yol gösteren nasihatler, ahlaki öğütler de bu eserin kapsamı içerisinde yer alır. Devlet idaresinde olması gereken özelliklerin yer aldığı bölümde, Bali'nin mensubu olduğu Türk milletinin ordu-millet anlayışı düşüncesinin izlerini görmek mümkündür. Ayrıca, eserde, Tanrı-âlem ilişkisi, anasır-ı erbaa ve ismi olup müsemması olmayan varlıklara dair düşüncelere de yer verilmiştir. Buradan hareket edilerek denilebilir ki onun *Hikmetname*'si kapsamlı bir Hikmetname olup, hikmet, bu eserde, dinî, ahlaki, felsefi ve gündelik bilgiler anlamında kullanılmıştır.

Felsefi düşüncede İsrakılığı, tasavvufta Bektaşiliği benimseyen, mesleği kâtiplik olan, şair Safi, *Divan*'ında Hikmetname bölümlerine yer verir. Hikmeti ilmin açıklanışı, anlam işçiliği olarak tarif eder. Âlemi, varlıkları, olayları anlamlandırmak için zihinsel bir emek olan hikmete ihtiyaç duyar. Hikmetlerin bilinmez sırlarından haber verilmesi için ise Tanrısal bilgi âlemine davet eder. Buradan hareketle Safi'ye göre hikmet, zihinsel bir emek olmakla beraber, nihai noktada hikmete ulaşmanın kaynağı Tanrı ve Tanrı'dan gelen bilgidir.

Kendi içerisinde Hibename, Naklietname gibi bölümleri de içeren Hristiyan-Türk Kültürüne ait bir Hikmetname türü olan *Hekmetname Tarihi*'nde gizemli, mucizevi olaylardan, Meryem Ana Kilisesi'ne ait tarihinden, Hristiyan inanç ve kültürüne ait ikona gibi semboller ile Manastır gibi mekânlardan bahsedilir. Keşiş Efraim'in dilinden Hristiyan halkına öğütler verilir. Hikmet kavramı bu Hikmetnamede, dinî ve ahlaki bir kavram olarak yerini almış olup hikmetin batini yönü vurgulanmıştır.

Hikmetname-i Lokman adlı eser diğer Hikmetname türlerine nazaran yeni ve güncel bir çalışmanın ürünüdür. Bu Hikmetname'de daha çok İslam Ahlak felsefesinin önemli konularından biri olan amelî hikmet dediğimiz, hikmetin pratik yönü olan ahlaki tarafı ele alınmıştır. Müellife göre hikmet, din, olaylara karşı öngörü sahibi olma ve ahlakın kemale ulaşması olarak tanımlamıştır. Ayrıca İslam felsefesinde genel olarak kabul gören nazari ve amelî hikmet ayırımına bir üçüncüyü de ekleyerek hikmeti ilmî, amelî ve hakiki hikmet olarak sınıflandırır.

Hikmet Deryasında Seyran-Hikmetname, adlı eser de güncel Hikmetname örneklerinden bir diğeridir. Yazar, Kur'an-ı Kerim'de bildirilen emir ve yasaklarda, yaşanmış ve yaşanan tüm olaylarda bizim gördüğümüzün ötesinde, bir hikmetin olduğunu söyler. Ardından mübarek gün ve gecelerdeki hikmetler, ibadetlerin batını manaları, tasavvuf ilmi ve kulluk gibi meselelere yer verir. Kerbela, Kerbela şehitleri, cemre ve cemre düşmesi, Hıdırellez'in manası ve hikmeti gibi konulara yer vermesi ise hikmete bambaşka bir pencere açarak sosyolojik ve toplumsal inançların hikmeti olarak değerlendirilebilir.

Hikmetname eserlerini değerlendirdiğimiz bu çalışma ile kanaatimizce hem medeniyetimizdeki eserlerin gün yüzüne çıkmasına kaynaklık etmiş olunacak, hem de kendi içerisinde, akla uygun, tutarlı, sistemli, bilgi ve hakikat arayışı barındıran her düşüncenin, felsefi bir söylem kapsamış olduğu fikri desteklenecektir. Gün yüzüne çıkmış ve incelenmiş her eser ise İslam düşünce dünyasına yeni ufuklar açarak katkı sağlamaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Altıparmak, F. Ö. (2003). Hikmet ve Felsefe İlişkisi. *HRÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11(11), 86-118.
- Altun, M. (2017). *İbrahim Bali Hikmet-name I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Aykanat, T. (2015). *Safi Baba ve divanı*. [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Aykanat, T. ve Ece, S. (2019). Safi Baba ve divanı üzerine. *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. 19, 278-290.
- Bayrakdar, M. (2021). *İslam felsefesine giriş*. TDV Yayınları.
- Bolay, S. H. (2004). *Felsefe doktrinleri ve terimleri sözlüğü*. Akçağ Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2003). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doğan, S. (2021). *İslam düşüncesinde hikmet*. Fecr Yayınları
- Ercan, Ö. (2014). *Safi divanı*. Gaye Kitabevi.
- Harman, F. Ö. (2003). *Lokman* (C. 27). *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları.
- Hasan, N. (2009). Arslan Bâba ve Ahmed Yesevi. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 24, 1-10.
- Yesevi, A. (2009). *Divan-ı Hikmet* (H. Bice, Haz.). TDV Yayınları.
- <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ibni-bli-ibrahim-bin-bali-bali>, Erişim Tarihi: 05.11.2025
- <https://1000kitap.com/yazar/muhammed-reysehri>, Erişim Tarihi 05.11.2025.
- Kutluer, İ. (1998). *Hikmet* (C. 17). TDV İslam Ansiklopedisi. TDV Yayınları.
- Mengi, M. (2007). Eski Türk edebiyatında nesir: Gelişimi ve kaynakçası. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 10, 43-76.
- Mesimeri, E. (2011). *Metropolit Serafim Azim Padişah Monastır Kikko'nun Hekmetlü Validulla İkona Tasfirün, Hayrlı Pınarun Hekmetname Tarihi*. [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi] Ulusal Tez Merkezi.
- Önler, Z. (1999). Türkçede "bügü-bilge, ârif-âlim, bilge-bilgin kavramları, *Türk Dili Dergisi*. 2(571), 595-601.
- Sertdemir, N. (2024). *Hikmet Deryasında Seyran-Hikmetname*. Ensar Yayınları.
- Şaybak, E. (2019). *Perişannameya Mela Perişanê Dineveri*. [Yüksek lisans tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Şeylan, A. (2018). *İbrahim Bali hikmet name II*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Şehrezuri, Ş. (2015). *Nüzhetü'l-Ervâh* (E. Altaş, Çev.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Beyanlar (Disclosure Statements):

1. Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı (Contribution Rate): 1. Yazar %50, 2. Yazar %50

2. Çıkar Çatışması Beyanı (Conflict of Interest Statement): Yazarların, araştırma ile ilgili diğer kişi ve kurumlarla herhangi bir kişisel ve finansal çıkar çatışması yoktur.

VAAZ DİLİNİN NÖRO-LİNGÜİSTİK PROGRAMLAMA (NLP) BAĞLAMINDA ANALİZİ: KURAMSAL BİR İNCELEME VE HUTBE ÖRNEĞİ

Ahmet DOĞAN¹

ÖZ

Vaaz geleneği tarihsel olarak bireyin duygu, davranış ve değer dünyasına hitap eden güçlü sözlü iletişim türlerinden biri olmakla birlikte, modern dönemde dinleyici profili ve iletişim ortamı önemli ölçüde değişmiştir. Bu nedenle vaaz dilinin kavramsal, psikolojik ve dilsel boyutlarının güncel iletişim kuramları ışığında incelenmesi bir ihtiyaç hâline gelmiştir. Bu çalışma, dinî iletişimin temel araçlarından biri olan vaazın etkililiğini, Nöro-Linguistik Programlama (NLP) teknikleri bağlamında yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın problemi, vaazlarda kullanılan dil ve üslubun dinleyici üzerindeki etkisinin hangi dilsel ve zihinsel süreçlerle güçlendirilebileceğine ilişkindir. Bu doğrultuda çalışma, NLP'nin temel varsayımları, modelleme yaklaşımları, dil kalıpları ve telkin tekniklerini, klasik vaaz literatürü ve Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Vaaz" maddesiyle karşılaştırmalı biçimde ele almaktadır. Çalışmada nitel betimsel yöntem kullanılmış, ilgili literatür taranmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait bir hutbe metni NLP'nin dilsel ve zihinsel süreç odaklı analiz kategorilerine göre incelenmiştir. Sonuç olarak, NLP tekniklerinin -özellikle metafor, yeniden çerçeveleme, rapport, hikâyeleştirme ve odaklayıcı dil kalıplarının- vaazın bilişsel ve duygusal etkisini artırabileceği; ancak dinî bütünlüğü zedelememesi için bilinçli ve sınırlı kullanım gerektirdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vaaz, Vaaz Dili, NLP, Dinî İletişim, Telkin, Dil Kalıpları, Hutbe Analizi

¹ Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, ahmet.dogan@osmaniye.edu.tr, 0000-0001-8108-7838

Atıf Bilgisi/Cite as: Doğan, A. (2025). Vaaz dilinin nöro-linguistik programlama (NLP) bağlamında analizi: Kuramsal bir inceleme ve hutbe örneği. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 19(39), 41-58.

ANALYSIS OF SERMON LANGUAGE IN THE CONTEXT OF NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING (NLP): A THEORETICAL REVIEW AND SERMON EXAMPLE

ABSTRACT

Preaching has historically functioned as a powerful medium of religious communication, shaping emotional, behavioral, and moral dimensions of individuals. However, changing audience profiles and contemporary communication dynamics require a renewed examination of the linguistic and psychological foundations of preaching. This study aims to reevaluate the effectiveness of religious preaching (vaaz) through the theoretical and practical framework of Neuro-Linguistic Programming (NLP). The central problem of this research concerns how the language and style employed in preaching can be strengthened through linguistic and cognitive mechanisms. Accordingly, the study analyzes NLP's core assumptions, modelling strategies, language patterns, and suggestive techniques in comparison with the classical literature on preaching and the "Vaaz" entry in the Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. A qualitative descriptive method was adopted, using direct quotations from the relevant literature and interpreting them within an analytical framework; additionally, a sermon text published by the Presidency of Religious Affairs was analyzed according to NLP's linguistic and cognitive process categories. Findings indicate that NLP techniques -particularly rapport building, metaphorical framing, reframing, storytelling, and focused linguistic patterns- may enhance the cognitive and emotional impact of preaching when used appropriately. Nevertheless, these techniques must be employed with caution to preserve the theological integrity and spiritual purpose of the sermon. Overall, the study suggests that integrating NLP-based communication strategies into preaching may contribute to more effective, engaging, and transformative religious messages.

Keywords: Sermon, Sermon Language, NLP, Religious Communication, Suggestion, Language Patterns, Sermon Analysis

GİRİŞ

Vaaz, İslâm geleneğinde dinî bilginin sözlü olarak aktarılmasının en köklü ve etkili biçimlerinden biridir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde vaaz, "müminlerin dinî ve ahlâkî gelişimine rehberlik etmek amacıyla yapılan öğüt verme faaliyeti" olarak tanımlanmakta ve bu faaliyetin "hem bilgilendirici hem de yönlendirici bir iletişim süreci" olduğu ifade edilmektedir (DİA, Vaaz, 2000, ss. 458-459). Bu açıdan vaaz, bilgi aktarımının ötesinde dinleyicinin duygu, tutum ve davranışlarını dönüştürme potansiyeline sahip bir dinî iletişim pratiğidir.

Klasik İslam literatüründe ise vaizin görevinin "kalpleri yumuşatmak, nasihat etmek, doğruyu ve iyiyi hatırlatmak" olduğu belirtilmektedir (Öcal, 2014, s. 116). Çalış (2016, s. 73) Türkiye'de vaazlara ilişkin algıyı ele aldığı araştırmasında, cemaatin vaazdan beklentisinin yalnızca bilgi edinmek değil, aynı zamanda "hayatla ilişkilendirilebilen, motive edici ve anlaşılır bir dil" olduğunu ortaya koymuştur. Bu tespitler, vaazın etkisini belirleyen temel unsurun sadece içerik değil, aynı zamanda kullanılan dil, üslup ve iletişim biçimi olduğunu göstermektedir. Bu bulgularla uyumlu olarak Selvi (2015) ve Ege (2014) vaazın dinleyici üzerinde oluşturduğu etkiyi artıran en önemli unsurun etkili iletişim olduğunu vurgulamaktadır.

Günümüz iletişim ortamında bireylerin dikkat süreleri, algılama biçimleri ve bilgile kurdukları ilişki önemli ölçüde değişmiştir. Bu durum, vaaz dilinin de modern iletişim yaklaşımlarıyla birlikte yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Son yıllarda dinî iletişim

alanında psikoloji, dil bilimi ve iletişim kuramlarıyla ilişkilendirilen çalışmalar artmıştır. Özellikle Nöro-Linguistik Programlama (NLP), iletişim ve davranış üzerindeki etkileri sebebiyle dikkat çekici bir araştırma alanı hâline gelmiştir (Bandler ve Grinder, 1975). Din görevlilerinin iletişim yeterlikleri üzerine yapılan çalışmalar da modern iletişim modellerine duyulan ihtiyacı gözler önüne sermektedir (Buyrukçu, 2006).

NLP literatüründe dilin insan davranışını etkileyen temel bir bilişsel süreç olduğu kabul edilmektedir. Uzunur (2021, s. 42) iletişimde kullanılan kelimelerin ve kalıpların “kişide zihinsel temsil sistemlerini harekete geçirerek algıyı biçimlendirdiğini” belirtir. Benzer şekilde Gün (2001, s. 58) etkili iletişimin temel koşullarından biri olarak “karşı tarafın zihinsel frekansına uyum sağlamanın” gerekliliğini ifade etmektedir. Bu yaklaşım, vaiz-cemaat ilişkisinde uyum (rapport), hikâyeleştirme, metafor, yeniden çerçeveleme (reframing) ve telkin dili gibi NLP tekniklerinin doğal olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

NLP’nin öğrenme süreçlerindeki etkisini gösteren araştırmalar, özellikle eğitim bilimleri ve halkla ilişkiler alanında kayda değerdir. Carey ve arkadaşları (2009) öğretmenlerin NLP tekniklerini kullandıklarında öğrencilerin ilgi ve motivasyonunun arttığını ortaya koymuştur. Benzer şekilde Ünal (2008), NLP ile halkla ilişkiler arasındaki bağı inceleyerek iletişimde kullanılan dil ve temsil sistemlerinin karşı tarafın algısını belirlediğini vurgular. Eğitim bağlamında yürütülen çalışmalarda da NLP’nin anlam inşası, dikkat yönetimi ve duygusal katılımı güçlendirdiği tespit edilmiştir (Sharif, 2014; Bardak, 2007). Bu bulgular, vaazın da aslında bir öğrenme ve anlam üretme ortamı olduğu dikkate alındığında dinî iletişimde NLP tekniklerinin uygulanabilirliğini destekler niteliktedir.

Tosey ve Mathison (2010, s. 305) öğrenme süreçlerinde NLP tekniklerinin “dikkat, duygu ve anlam inşasını güçlendirdiğini” belirtirken, Dilts (1999) ve O’Connor ve Seymour (1990) temsil sistemlerinin kişinin dünyayı algılama biçimini şekillendirdiğini ifade eder. Böylece NLP’nin kavramsal çerçevesi, vaaz dilinde kullanılan metafor, hikâye, tekrar, telkin dili gibi geleneksel unsurlarla örtüşmektedir.

Genel olarak NLP’nin vaaz diline etkisini ele alan bu çalışmanın araştırma problemi şu şekildedir: *Vaazlarda kullanılan dil ve iletişim yöntemleri NLP’nin teorik ve uygulamalı yaklaşımlarıyla nasıl güçlendirilebilir?* Bu problem doğrultusunda çalışmanın amacı üç boyutta yapılandırılmıştır:

1. Vaazın dilsel ve iletişimsel yönünü kuramsal çerçevede incelemek,
2. NLP tekniklerinin vaaz diline uygulanabilirliğini değerlendirmek,
3. Diyanet hutbesinden seçilen bir metni NLP ilkelerine göre analiz etmek ve yeniden yapılandırmak.

Bu bağlamda araştırmanın önemi, klasik vaaz geleneğini modern iletişim teknikleriyle ilişkilendirerek dinî iletişim literatürüne bütüncül bir yaklaşım sunmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada nitel betimsel yöntem kullanılmıştır. Analiz süreci üç aşamada yürütülmüştür:

- NLP literatüründe yer alan dil kalıpları, temsil sistemleri ve yeniden çerçeveleme teknikleri sınıflandırılmış,
- Diyanet İşleri Başkanlığı’nın son 5 yılı kapsayan hutbeleri taranmış, duygu yönetimi ve telkin içeriği en belirgin olan “Sabrın Sonu Selamettir” hutbesi örneklem olarak seçilmiştir,
- Hutbe metni NLP’nin Meta Model, Milton Model, rapport ve reframing kategorilerine göre analiz edilmiştir.

Hutbenin seçilmesinin nedeni, sabır temasının hem dinî hem psikolojik yönleri olması ve NLP tekniklerinin görünürlüğünü artırmasıdır.

Bu çalışma, NLP'nin klinik ya da performans artırıcı uygulamalarını kapsamamaktadır. İnceleme yalnızca NLP'nin iletişim, temsil sistemleri, dil kalıpları ve yeniden çerçeveleme gibi vaaz dilini doğrudan etkileyen bileşenleriyle sınırlandırılmıştır. Böylece inceleme, vaazın dinî ve pedagojik niteliğiyle birebir ilişkili olan boyutlarına odaklanarak kuramsal çerçevenin dağılmasını engellemektedir.

1. VAAZIN KURAMSAL TEMELLERİ

1.1. Vaazın Tanımı ve Temel Özellikleri

Vaaz, İslam geleneğinde dinî bilginin sözlü olarak aktarılmasının en önemli yollarından biridir. Cemaatin dinî ve ahlaki gelişimini desteklemek amacıyla yapılan düzenli öğüt verme faaliyeti olarak tanımlanan vaaz (DİA, Vaaz, 2000, s. 458) yalnızca bilgilendirici değil, aynı zamanda yönlendirici ve dönüştürücü bir iletişim türü olduğunu göstermektedir.

Klasik literatürde vaizlik görevi kapsamında merkeze alına amacın, “kalpleri yumuşatmak, insanları doğruya yönlendirmek ve dini değerleri hatırlatmak” olduğu ifade edilmektedir (Öcal, 2014, s. 116). Ege (2014, s. 60) vaazın toplumsal işlevine dikkat çekerek vaizi “toplumu dinî açıdan aydınlatan, rehberlik eden ve sosyo-ahlâkî konularda yol gösterici konumda bulunan” kişi olarak tanımlar. Bu çerçevede vaaz, bireyin sadece bilgi düzeyine değil, duygu ve davranış dünyasına da hitap eden çok boyutlu bir dinî iletişim biçimidir.

Vaazın temel özelliklerinden biri de doğrudan muhatapla yüz yüze gerçekleşmesidir. Bu bağlamda Çalış (2016, s. 73) cemaatin vaazdan beklentisini analiz ettiği çalışmasında, dinleyicilerin vaazlarda “somut örnekler, anlaşılır bir dil ve duygusal etki oluşturan anlatım biçimleri” aradığını ortaya koymuştur. Bu bulgu, modern iletişim kuramlarıyla uyumlu olarak vaazda dil, üslup, metafor ve hikâye kullanımının önemine işaret etmektedir.

Bu noktada, Türkiye’de yapılan vaaz araştırmalarında da benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Selvi (2015) vaizin hitabet becerilerinin vaazın ikna gücünü artırdığını, Ege (2014) vaazın “dinî bilgi aktarımı kadar duygusal bir yönlendirme süreci” olduğunu ifade etmektedir. Buyrukçu (2006) ise din görevlilerinin iletişim yeterliklerine dikkat çekerek vaazın doğru yöntemlerle sunulmadığında etkisini kaybedebileceğini vurgulamaktadır. Bu bulgular, vaazın odağında yer alan iletişim boyutunun özellikle modern dinî rehberlik anlayışında daha da ön plana çıktığını göstermektedir.

Vaazın İslam tarihindeki yeri Hz. Peygamber dönemine kadar uzanmaktadır. Erken İslam toplumunda hutbe ve vaazlar hem bilgilendirici hem de toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı işlev görmüştür. Karahan (2021, s. 15) Yeni Ahit’te ve erken dönem Hristiyan literatüründe de vaaz geleneğinin benzer şekilde geliştiğini, dolayısıyla vaazın semavi dinlerde ortak bir pedagojik araç olduğunu vurgulamaktadır.

İslam tarihinde özellikle cami merkezli dinî eğitimde vaazın kalıcı bir rol üstlenmesi, Osmanlı döneminde daha belirgin hâle gelmiştir. Uysal (2007, s. 26) Osmanlı vaizlik geleneğini değerlendirirken vaazın “toplumsal düzeni ve dinî hassasiyeti canlı tutmada etkili bir araç” olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Selvi (2015) Osmanlı geleneğinde vaizlerin halkın dinî sorularını yanıtlayan ve toplumsal konularda yönlendirici bir konuma sahip olduğunu ifade etmektedir.

Cumhuriyet döneminde ise vaizlik kurumsallaşmış, 1924’ten itibaren de Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde resmî bir hizmet alanına dönüşmüştür. Bu dönemde vaaz hem dinî bilgilendirme hem de toplumsal rehberlik işleviyle cami dışındaki kurumlarda da önem kazanmıştır. Keyifli (2019) Cumhuriyet sonrası vaazların daha çok toplumsal bilinçlendirme ve ahlaki yönlendirme amacıyla yapılandırıldığını ifade eder.

1.2. Vaaz Dilinin Özellikleri ve Yapısal Unsurları

Vaaz dili, dinî mesajın hem bilişsel hem duygusal düzeyde karşılık bulmasını amaçlayan çok katmanlı bir iletişim biçimidir. Bu nedenle vaaz dili yalnızca içerik aktarımı değil, aynı zamanda hitabet, psikolojik etkileşim, duygusal uyum, pedagojik yönlendirme ve retorik yapı gibi birçok bileşenden oluşur. DİA'daki "Vaaz" maddesinde bu dilin üç temel niteliği olduğu belirtilir: Açıklayıcı olması, duygusal etki oluşturmaya ve davranış yönlendirici mesajlar içermesi (DİA, 2000, s. 459). Bu özellikler, vaaz dilinin bilgilendirme kadar bilinç oluşturma ve tutum geliştirmeyi de hedeflediğini göstermektedir.

Öcal'a (2014, s. 119) göre vaaz dilinin etkisini belirleyen unsur yalnızca bilgi düzeyi değil, bu bilginin hangi retorik ve psikolojik araçlarla sunulduğudur. Buna göre vaaz dili, ayet ve hadis alıntıları, örnek olaylar, kıssalar, hikâyeleştirme, metaforlar, teşbihler ve somutlaştırıcı ifadelerle zenginleşir. Bu yapı, dinleyicinin hem aklına hem kalbine hitap etmeyi amaçlayan çift yönlü bir iletişim modeli ortaya çıkarır. Hikâye ve kıssa kullanımı, soyut kavramların somutlaştırılmasını sağlayarak öğrenmeyi kolaylaştırır; bu durum dinî tebliğin pedagojik geleneğinde de merkezî bir yere sahiptir.

Selvi (2015, s. 54) vaaz dilinin başarısını belirleyen en önemli etkenlerden birinin vaiz-cemaat ilişkisi olduğunu vurgular. Bu ilişki, dilin içeriği kadar tonlama, vurgu, ses ritmi, beden dili ve duygusal uyum (rapport) gibi unsurlara da bağlıdır. Modern iletişim literatüründe bu tür unsurlar "paralinguistik" özellikler olarak tanımlanırken, dinî iletişim özelinde bunlar hitabet kaynağının manevi otoritesi ile birleşerek dinleyici üzerinde daha güçlü bir etki oluşturur.

Çalış (2016, s. 73) ise cemaatin vaazdan beklentisinin artık yalnızca bilgi edinmek olmadığını, vaazın güncel hayatla ilişkilendirilebilir, somut örneklerle desteklenmiş, anlaşılır ve motive edici bir dille sunulmasını beklediklerini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, vaaz dilinin günümüzde daha işlevsel, dinleyici merkezli ve pedagojik bir boyut kazandığını göstermektedir. Modern vaaz dinleyicisi, özellikle somut öneriler, yol gösterici ilkeler ve yaşantısal karşılıklar aramaktadır.

Tezol (2023) çağdaş vaaz dilinin en önemli bileşenleri olarak duygu yönetimi, dikkat toplama teknikleri, dilsel akıcılık, mesajın aşamalı yapılandırılması ve tekrar (repetition) unsurlarını vurgular. Bu çerçevede vaaz dili yalnızca semantik içerikten ibaret değildir; dinleyicinin zihinsel süreçlerini yönlendiren bilişsel bir modelleme niteliği de taşır. Özellikle tekrar, ritmik cümle yapıları ve duygusal çağrılar, dinleyicinin mesajı içselleştirmesini kolaylaştırır.

Ege (2014, s. 60) vaaz dilinin toplumsal yönüne dikkat çekerek vaizin sadece bir bilgi aktarıcısı değil, aynı zamanda manevi rehber, kültürel aracı ve sosyal ahlak aktarıcısı olduğunu belirtir. Bu durum vaaz dilinin sosyal-psikolojik işlevini güçlendirir: Dil, yalnızca bireysel farkındalık oluşturmaz, aynı zamanda toplumsal birlik, moral güç ve değer aktarımı üretir.

Tüm bu bulgular, vaaz dilinin hem klasik hem modern bağlamlarda çok boyutlu bir iletişim formu olduğunu göstermektedir. Vaaz dili:

- Bilgi verir (didaktik boyut)
- Duygu oluşturur (etkileyici boyut)
- Davranışa yönlendirir (pragmatik boyut)
- Toplumsal aidiyet üretir (sosyolojik boyut)
- Anlam inşa eder (bilişsel boyut)

- İçsel farkındalık uyandırır (manevî/psikolojik boyut)

Dolayısıyla vaaz dilinin incelenmesi, yalnızca metinsel bir çözümleme yapmak değil, aynı zamanda dinî iletişimin bütünsel yapısını anlamak anlamına gelmektedir.

2. NÖRO-LİNGÜİSTİK PROGRAMLAMA (NLP)

2.1. NLP'nin Tanımı ve Temel Kavramları

Nöro-Linguistik Programlama (NLP), insan deneyimini oluşturan zihinsel süreçleri modellemeyi ve iletişimde etkinliği artırmayı amaçlayan bir yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Kavramın ilk formülasyonu Bandler ve Grinder'in (1975) *The Structure of Magic* adlı eserinde yer almakta olup dilin düşünce ve davranış üzerindeki etkisini açıklamaya yöneliktir. Bu eser, iletişimde kullanılan dil kalıplarının kişinin zihinsel yapısını doğrudan etkilediğini savunan ilk sistematik analizlerden biridir.

Gün (2001, s. 14), NLP'yi "insanın kendi zihnini nasıl işlediğini fark etmesine ve bu süreçleri bilinçli şekilde yönetmesine imkân tanıyan bir model" olarak tanımlamaktadır. Uzuner (2021, s. 38) iletişimi merkeze alan tanımında NLP'nin "zihinsel temsil sistemlerini keşfetme ve dil aracılığıyla bu sistemlere ulaşma çabası" olduğunu vurgulamaktadır. Vaknin (2010) ise NLP'nin özellikle iletişim ve ikna süreçlerinde "duyusal farkındalık ve temsil sistemleri aracılığıyla zihinsel haritaları yeniden düzenleme" işlevi gördüğünü belirtir.

Bu çerçeve, NLP'nin yapısını belirleyen üç temel bileşeni açıklar:

1. **Nöro:** Bilginin duyular yoluyla zihinde temsil edilmesi,
2. **Linguistik:** Bu temsil sistemlerinin dil aracılığıyla dışa aktarılması,
3. **Programlama:** Davranışların bilinçli şekilde düzenlenmesi.

NLP'nin temel varsayımları (presuppositions), yaklaşımın iletişim boyutunu destekleyen ilkeler sunmaktadır. Knight (2010, s. 47) bu varsayımların "iletişimde hatanın değil geri bildirimin bulunduğu, her davranışın bir amaca hizmet ettiği ve insanların farklı temsil sistemleriyle dünyayı algıladığı" gibi kabullere dayandığını belirtmektedir. Deeney (2020, s. 29) ise bu ilkelerin özellikle ikna ve yönlendirme süreçlerinde güçlü bir çerçeve sunduğunu ve bireyin davranış repertuarını genişlettiğini ifade eder. Bu varsayımlar, vaaz dilinin farklı dinleyici profillerine göre uyarlanabilirliği açısından da önemli bir teorik zemin oluşturmaktadır.

2.2. NLP'de Dil Kalıpları ve Modelleme

NLP, dilin düşünceyi biçimlendirme gücü üzerine yoğunlaşan bir yaklaşımdır. Bandler, Grinder ve DeLozier'in (1980, ss. 21-25) geliştirdiği Meta Model, bireyin kullandığı dildeki genelleme, silme ve çarpıtma kalıplarını analiz ederek düşünce süreçlerini görünür hâle getirmeyi amaçlamaktadır. Vaaz dilinde sıkça görülen soyutlama, genelleme ve mecazlar bu bağlamda kritik önem arz eder.

Buna karşılık Milton Modeli, daha çok telkin edici, yönlendirici ve esnek bir dil kullanımını ifade etmektedir. Heap (1988, s. 272), Milton Modeli'nin "muğlak ama duygusal odaklı bir dil yoluyla dinleyicinin içsel süreçlere yönlendirilmesini" sağladığını belirtmektedir. Bu tür bir yönlendirici dil, dinî hitabetin geleneksel unsurları olan nasihat, teşvik, uyarı ve duygusal çağrıyla da örtüşmektedir.

Modelleme (modelling) ise NLP'nin temel yöntemlerinden biridir. Dilts (1999, ss. 35-40) modellemeyi "üstün performans gösteren kişilerin bilişsel süreçlerini, duyusal kalıplarını ve davranış stratejilerini çözümleyerek yeniden üretme çabası" olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda etkili vaizlerin hitabet, ses tonu, vurgu teknikleri ve hikâye kullanımı gibi unsurlarının modellenmesi NLP açısından doğal bir uygulama alanı

oluşturmaktadır. Vaaz bağlamında bu yaklaşım, etkili vaizlerin hitabet tarzının, ses kullanımının, hikâye kurma biçiminin ve duygu yönetiminin sistematik şekilde incelenerek geliştirilebilmesi anlamına gelir.

NLP'nin Meta Model'i, bireyin dili kullanırken üç temel zihinsel işlem yaptığını varsayar: Genelleme, silme ve çarpıtma. Genelleme, kişinin sınırlı bir deneyimi tüm durumlara yaymasıdır ('Kimse beni anlamıyor' gibi). Silme, iletişimde bazı bilgilerin bilinçdışı biçimde atlanması veya eksik bırakılmasıdır ('Çok zor bir durumdayım' ifadesinde durumun niteliğinin belirtilmemesi gibi). Çarpıtma ise bir olayın anlamının kişinin zihinsel filtresine göre değiştirilmesidir ('Bu iş kesin kötü sonuçlanacak' gibi). Meta Model analizi, bu üç zihinsel işlemi görünür kılarak düşünce-dil ilişkisini çözümlemeyi amaçlar (Bandler ve Grinder, 1975; Bandler, Grinder ve DeLozier, 1980). Bu nedenle, dördüncü bölümde hutbe metninin genelleme, silme ve çarpıtma örüntüleri üzerinden analiz edilmesi, Meta Model'in temel ilkeleriyle uyumludur.

2.3. İletişim, Telkin ve Algı Yönetimi Bağlamında NLP Teknikleri

NLP'nin iletişim odaklı teknikleri, vaaz ve hutbe geleneğiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Rapport (uyum), yeniden çerçeveleme, metafor kullanımı, duysal duyarlılık (calibration) ve hikâyeleştirme hem klasik dinî hitabette hem de modern NLP uygulamalarında etkili yöntemler olarak kabul edilmektedir.

Gün (2001, s. 67) etkili iletişimin temel şartı olarak uyum kurma (rapport) tekniğine dikkat çeker ve bunun, "karşı tarafın duysal ve zihinsel ritmine bağlanmak" anlamına geldiğini belirtir. Uzuner (2021, s. 52) iletişimde kullanılan kelimelerin "kişinin içsel temsil sistemlerine yön veren bir anahtar niteliği taşıdığını" ifade etmektedir. Bu yaklaşım, vaiz-cemaat ilişkisinde duygusal yakınlığın ve güven duygusunun önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Tosey ve Mathison (2010, s. 304) NLP'nin eğitim ve öğrenme süreçlerindeki etkisini değerlendirirken metaforun duygusal anlam inşasındaki rolünü vurgulamakta ve metaforun "soyut kavramların zihinde somut imgelerle temsil edilmesini sağlayarak öğrenmeyi hızlandırdığını" belirtmektedir. Vaazlarda sıkça kullanılan "kalp aynası", "hayat yolculuğu", "sabır kalkanı" gibi ifadeler, bu duruma örnek oluşturur.

Reframing (yeniden çerçeveleme), vaaz diline doğrudan uyarlanabilecek bir başka NLP tekniğidir. Passmore ve Rowson (2019, s. 123) yeniden çerçevelemenin "olumsuz bir deneyime yeni bir anlam yükleyerek davranışı değiştirme potansiyeli taşıdığını" ifade etmektedir. Dinî hitabette sık kullanılan "Her zorlukla beraber bir kolaylık vardır" (İnşirah, 94/5-6) gibi ayetler, bu tekniğin klasik bir örneği olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Carey ve Churches (2010) NLP tekniklerinin öğrenme ortamlarında motivasyonu artırdığını, bu nedenle dinleyici ile duygusal bağ kurmanın vaazlarda da etkiyi belirgin şekilde artıracaklarını vurgular.

Son olarak, telkin dili ve duygu odaklı iletişim teknikleri, dinî konuşmaların retorik etkisini artırmaktadır. Milton Modeli'nin muğlak ama yönlendirici kalıpları, vaazın tesirini güçlendiren bir "manevi rezonans" oluşturur (Heap, 1988, s. 273). Bu çalışma, söz konusu retorik etkileri açıklarken NLP'nin yalnızca iletişim, dil ve temsil sistemlerine ilişkin çerçevesini esas almakta; terapi, kişisel gelişim ve klinik uygulama boyutlarını kapsamamaktadır.

3. VAAZ DİLİ VE NLP ARASINDAKİ İLİŞKİ

3.1. Vaaz Dilinin NLP Açısından Analitik İncelenmesi

Vaaz dili, geleneksel olarak öğretici ve yönlendirici nitelikleriyle öne çıkan bir hitabet biçimidir. Bu dil yapısı, modern NLP literatüründeki birçok teknik ve varsayımla

doğal bir uyum içerisindedir. Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde vaazın "bilgilendirme, bilinçlendirme ve yönlendirme" işlevlerine sahip olduğu belirtilir (DİA, Vaaz, 2000, s. 459). Bu üç işlev, NLP'nin davranış ve anlam inşasına yönelik yaklaşımıyla paralellik göstermektedir.

Öcal (2014, s.119) vaaz dilinin etkisini artıran temel unsurun "dinleyici ile kurulan psikolojik ve duygusal bağ" olduğunu vurgulamaktadır. Bu vurgu, NLP'deki rapport kavramıyla tam bir örtüşme göstermektedir. Rapport, dinleyicinin duygusal ve zihinsel ritmine uyum sağlama sürecidir. Gün (2001, s. 67), uyumu "kişinin içsel frekansına bağlanmak" şeklinde tanımlamaktadır. Vaaz bağlamında bu teknik, dinleyicinin duygu durumunu fark etmek, ses tonunu buna göre ayarlamak ve hitabı ortak bir duygusal zeminde gerçekleştirmek anlamına gelir. Bu noktada NLP'nin iletişim ilkeleriyle klasik vaaz dilinin kesişimi daha belirgin hâle gelmektedir. Özellikle NLP'nin "iletişimdeki anlamın, gönderilen mesajdan çok alınan mesaj olduğu" varsayımı, vaazın etki gücünün cemaat tarafından nasıl algılandığına bağlı olduğunu gösterir. Dolayısıyla vaiz, kullandığı kelimeleri yalnızca bilgilendirme amacıyla değil, aynı zamanda duygu ve anlam oluşturma amacıyla seçmek durumundadır.

NLP'nin temsil sistemleri (VAKOG) kavramı da vaaz dilinin analizinde önem taşır. Uzuner (2021, s. 45) insanların dünyayı görsel, işitsel ve duyuşsal temsillerle algıladığını, iletişimde bu temsil biçimlerine uygun ifadelerin etkili olduğunu belirtmektedir. Vaazlarda kullanılan "kalbinizi aydınlatın", "Allah'ın seslenişini duyun", "imanı içinizde hissedin" gibi ifadeler, farklı temsil modellerine hitap eden doğal NLP dil kalıplarıdır. Bu yönüyle vaaz dili, geniş bir temsil sistemleri yelpazesini kapsayarak cemaatin heterojen yapısı içinde daha geniş bir etki alanı oluşturur.

Bandler, Grinder ve DeLozier'in (1980) geliştirdiği Meta Model ise vaazlarda sıkça görülen soyutlamaların nasıl çözümlenebileceğini göstermektedir. Vaaz dili çoğunlukla genelleyici bir yapı taşır. Bu durum hem güçlendirici hem sınırlayıcı olabilir. Meta Model, bu soyutlamaları belirleyip gerektiğinde açarak anlamı netleştirme imkânı sunar. Bu yönüyle vaiz, soyut kavramlara açıklık getirerek vaazın anlaşılabilirliğini artırabilir.

Buna karşılık Milton Modeli, vaazlarda sıkça kullanılan duygusal, ritmik ve telkin edici dili açıklayan bir çerçeve sunmaktadır. Heap (1988, s. 272) bu modeli "muğlak ama yönlendirici bir anlatım biçimi" olarak tanımlar. Vaazlarda kullanılan ritmik tekrarlar, metaforlar, telkin ifadeleri ve ucu açık anlam alanları tam olarak Milton Model dilinin özelliklerini taşır. Böylece vaaz dili hem yönlendirici hem de dinleyicinin içsel sürecine alan açan esnek bir yapıya sahip olur.

Tüm bu unsurlar bir arada değerlendirildiğinde, vaaz dili doğası gereği NLP'nin hem Meta Modeli'ne hem de Milton Modeli'ne ait unsurları birlikte barındıran hibrit bir yapıya sahiptir. Bu durum, vaazın bilişsel, duygusal ve davranışsal etki alanını güçlendiren bir iletişim zenginliği sunmaktadır. Ayrıca, bu zenginlik vaazın hem öğretici hem dönüştürücü işlevini destekleyerek modern dinî iletişim yaklaşımlarıyla uyumlu bir çerçeve oluşturur.

3.2. Vaazda Duygu Yönetimi, Telkin ve Dinleyiciyle Uyum (Rapport)

Vaazın etkili olmasında duygusal yönetim büyük önem taşımaktadır. Selvi (2015, s. 54) vaazın başarısının önemli ölçüde "vaizin cemaatle kurduğu psikolojik yakınlığa" bağlı olduğunu belirtir. Bu tespit, NLP'deki duygu yönetimi teknikleriyle doğrudan ilişkilidir.

NLP'de duygu yönetimi iki temel araçla sağlanır:

- Duyusal Kalibrasyon (calibration)
- Duygusal Telkin (emotional suggestion)

Kalibrasyon, konuşmacının karşısındakinin duygu durumunu küçük jest, mimik ve ses değişimlerinden okuma yeteneğini ifade eder. Vaizler, cemaatin dikkat kaybını, duygu yoğunluğunu veya zihinsel yorgunluğunu fark ederek anlatımını buna göre ritmik biçimde yeniden düzenleyebilir. Bu durum eşzamanlı uyum kurmanın doğal bir sonucudur.

Telkin ise Milton Modeli'nin temel boyutlarından biridir. Gün (2001, s. 88) telkin dilini "zihinsel gevşeme ve içsel odaklanmayı tetikleyen dilsel yapılar" olarak niteler. Bu anlamda vaazlarda sıkça kullanılan:

- "Kardeşlerim,"
- "Bir an düşünelim..."
- "Gelin kalbimizi yoklayalım..."

gibi ifadeler, dinleyiciyi içsel bir düşünce sürecine yönlendiren güçlü telkin kalıplarıdır.

Vaizlerin telkin dili kullanırken aynı zamanda dinî referanslara dayanması, telkinin etki gücünü artırmaktadır. Çünkü dinî metinlere dayalı telkin hem manevi hem psikolojik bir otorite taşır. Bu yönüyle vaaz dili, NLP telkin yapılarının en güçlü uygulama alanlarından birini sunar.

Reframing (yeniden çerçeveleme) tekniği de vaaz dilinde sıkça karşılaşılan bir uygulamadır. Vaiz, olumsuz bir durumu farklı bir perspektifle yeniden yorumlayarak cemaatin zihinsel duruşunu değiştirir. "Sıkıntılar sabrın kapısını açar" veya "her zorluk bir hikmet taşır" gibi ifadeler dinî çerçevede kullanılan klasik birer yeniden anlamlandırma örneğidir. Bu açıdan bakıldığında, vaazın dönüşüm gücü ile NLP'nin dönüşüm mekanizmalarının büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

3.3. Vaazda Kullanılan Metafor, Hikâyeleştirme ve Yeniden Çerçeveleme Teknikleri

Metafor hem klasik İslami anlatımın hem de NLP'nin merkezinde yer alan bir araçtır. Metafor, soyut kavramların zihinde somutlaştırılmasını sağlayarak anlam kurmayı kolaylaştırır. Tosey ve Mathison (2010, s. 304) metaforun öğrenme üzerindeki etkisini vurgulayarak "duygusal ve zihinsel köprü kuran bir yapı" olduğunu belirtmektedir. Vaaz geleneğinde "kalp aynası", "iman tohumu", "sabrın kalkanı" gibi metaforlar, dinleyicinin zihninde içsel imgeler oluşturarak anlamı güçlendirir. Bu yönüyle metaforlar hem dinî hem psikolojik etki üretir.

Hikâyeleştirme (storytelling) vaazlarda geleneksel olarak kullanılan bir anlatım yöntemi olup NLP açısından güçlü bir duygusal bağ kurma aracıdır. Hikâyeler, soyut ilkelerin günlük yaşamla ilişkilendirilmesini sağlar. Gün (2001, s. 102) hikâyelerin "bilgiyi duyguyla birleştiren aktarım biçimleri" olduğunu belirtmektedir. Vaazlarda kıssaların, örnek olayların ve yaşanmış tecrübelerin sıkça kullanılmasının temel nedeni budur.

Reframing (yeniden çerçeveleme) vaazın motivasyonel boyutunu destekleyen önemli bir unsurdur. Passmore ve Rowson (2019, s. 123) reframing'i "kişinin yaşadığı duruma farklı bir anlam kazandırma süreci" olarak tanımlar. Vaazlarda sıkça karşılaşılan "bu imtihan seni olgunlaştırmak için var" gibi ifadeler, cemaatin olaylara bakış açısını değiştirerek olumlu bir içsel dönüşüm başlatır. Böylece metafor, hikâye ve yeniden çerçeveleme teknikleri vaazın içsel etkisini artıran temel dil unsurlarını oluşturur. Bu unsurların NLP açısından yeniden okunması hem vaazın niteliğini hem de dinleyicinin anlama ve içselleştirme sürecini desteklemektedir.

4. DİYANET HUTBESİNİN NLP TEMELLİ ANALİZİ

Bu çalışmanın temel konusu vaaz dilinin NLP açısından çözümlenmesidir; ancak örneklem olarak hutbe metninin seçilmesinin iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi, hutbelerin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından standartlaştırılmış, yazılı ve erişilebilir metinler olması sebebiyle vaazın dilsel ve retorik özelliklerini sistematik biçimde analiz etmeye elverişli bir veri sunmasıdır. İkincisi ise literatürde hutbe ve vaazın, farklı bağlamlarda uygulanmakla birlikte, aynı sözlü dinî iletişim geleneğinin iki alt formu olarak kabul edilmesidir (Öcal, 2014; Selvi, 2015). Hutbelerde kullanılan hitap, telkin, metafor ve duygu yönetimi stratejileri vaaz dilinin temel unsurlarıyla büyük ölçüde örtüştüğünden, hutbe metni bu çalışmada vaaz dilinin dilsel ve bilişsel özelliklerini temsil eden uygun bir örnek olarak değerlendirilmiştir.

4.1. Hutbe Metninin Geleneksel Hitabet Açısından Analizi

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan “Sabrın Sonu Selamettir” başlıklı hutbe, bireyin hayatında karşılaşılabileceği zorluklar karşısında sabrı merkeze alan bir mesaj örgüsü sunmaktadır. Hutbede yer alan şu ifadeler temel söylem yapısını oluşturmaktadır:

İnsan bazen küçük sıkıntılara bile sabretmek istemez. Bazen de büyük felaketler karşısında sabrını kaybeder ve ümitsizlik girdabına düşer. Hastalığının iyileşmeyeceğini, maddi sıkıntısının sona ermeyeceğini, aile sorunlarının çözülemeyeceğini düşünür. Huzurun, başarının, şifanın kendisinden çok uzak olduğu vehmine kapılır. Hâlbuki Kur'an'ın müjdesi apaçıktır: ‘Her zorlukla beraber bir kolaylık vardır.’ (İnşirah, 94/5-6)

Bu kısım, hutbenin hem duygusal (affective) hem de bilişsel (cognitive) düzeye hitap eden bir yapı kurduğunu göstermektedir. Uzuner’in (2021, s. 52) belirttiği gibi, dilin zihinsel temsilleri harekete geçirme gücü dikkate alındığında hutbedeki bu giriş ifadesi, dinleyicinin yaşantı alanıyla doğrudan bağ kurma ve duygu odaklı bir iletişim oluşturma amacına hizmet etmektedir.

Hutbede kullanılan retorik yapı, Tosey ve Mathison’un (2010, s. 304) “deneyimle ilişkilendirilmiş anlam inşası” dediği süreci tetiklemektedir. Zira hutbe, soyut bir kavram olan sabrı, dinleyicinin günlük yaşamında karşılaşılabileceği somut problem alanlarıyla ilişkilendirilerek zihinlerde anlamlı bir çerçeve oluşturur. Bu yöntem, NLP’de somutlaştırma (concretization) ve duysal temsillerin (sensory representation) aktif hâle getirilmesiyle doğrudan bağlantılıdır.

Hutbenin bu açılış bölümü, aynı zamanda rapport (uyum) kurma açısından önemlidir. Çünkü Gün’ün (2001, s. 67) belirttiği üzere, etkili iletişim dinleyiciyle ortak bir duygusal zeminde buluşmayı gerektirir. Hutbedeki sıkıntı örnekleri geniş bir toplumsal kesimin yaşantısıyla örtüştüğü için dinleyici, vaiz ile ortak bir zihinsel alanı paylaşmaya yönlendirilir.

Analiz edilecek hutbe bölümü şöyledir:

İnsan bazen küçük sıkıntılara bile sabretmek istemez. Bazen de büyük felaketler karşısında sabrını kaybeder ve ümitsizlik girdabına düşer. Hastalığının iyileşmeyeceğini, maddi sıkıntısının sona ermeyeceğini, aile sorunlarının çözülemeyeceğini düşünür. Huzurun, başarının, şifanın kendisinden çok uzak olduğu vehmine kapılır. Hâlbuki Kur'an'ın müjdesi apaçıktır: ‘Her zorlukla beraber bir kolaylık vardır.’ (İnşirah, 94/5-6) Her zahmette nice rahmet gizlidir. Şer gibi görünen bir işten umulmadık hayırlar çıkabilir. Yeter ki kul gayret, sabır ve sebatı elden bırakmasın! Yeter ki insan, Allah'ın daima sabredenlerle beraber olduğuna inansın! (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020)

Bu metin, içerdiği duygusal yoğunluk, metaforik yapı, zihinsel çerçeveleme ve telkin boyutu nedeniyle NLP açısından oldukça zengin bir malzeme sunmaktadır. Hutbe metninde yer alan ifadeler, özellikle yeniden çerçeveleme, metafor, duyu merkezi (representational system) ve telkin dili açısından NLP literatüründe tanımlanan birçok unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Örneğin, bireyin yaşadığı olumsuzlukları “sıkıntı”, “felaket”, “ümitsizlik girdabı” gibi duygusal çağrışımı yüksek ifadelerle tarif eden bölümler, NLP’nin duygusal temsiller üzerinden anlam inşası yaklaşımıyla paralellik göstermektedir (Dilts, 1999, s. 40). Aynı şekilde “her zorlukla beraber bir kolaylık vardır” ayetinin bağlama yerleştirilmesi, Passmore ve Rowson’ın (2019, s. 123) ifade ettiği reframing (yeniden çerçeveleme) tekniğinin klasik bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Metinde kullanılan metaforik yapılar -özellikle “ümitsizlik girdabı”, “zahmet-rahmet ilişkisi” ve “şer gibi görünen işten hayır çıkması”- Tosey ve Mathison’un (2010, s. 304) “metaforun içsel temsil sistemlerini harekete geçiren güçlü bir öğrenme aracı olduğu” yönündeki tespitleriyle uyum içindedir. Bu yönüyle hutbe metni, bilişsel ve duygusal aktivasyonu aynı anda sağlayan çok katmanlı bir söylem örneği sunmaktadır. Ayrıca “yeter ki kul gayret, sabır ve sebatı elden bırakmasın” gibi doğrudan yönlendirici ifadeler, Heap’ın (1988, s. 272) belirttiği Milton Modeli’nin muğlak, fakat telkin gücü yüksek dil kalıplarıyla büyük benzerlik taşımaktadır. Bu nedenle söz konusu hutbe, NLP analizinin uygulanabilirliği açısından ideal bir örnek niteliği taşımakta hem geleneksel dinî hitabetin retorik güçlerini hem de modern iletişim kuramlarının kavramsal çerçevesini bir araya getirmektedir. Buradan hareketle, bir sonraki aşamada hutbe metni NLP teknikleri doğrultusunda sistematik olarak çözümlenecek ve ardından NLP uyumlu bir yeniden yapılandırma örneği sunulacaktır.

4.2. Hutbe Metnindeki NLP Öğelerinin Belirlenmesi

4.2.1. Duygusal Durum Tanımları (State Identification)

Hutbe, insanın çaresizlik ve ümitsizlik gibi olumsuz duygu durumlarını betimleyerek başlar. Bu tür duygu durumlarını tanımlama, NLP’de *state identification* olarak bilinir. Uzuner (2021, s. 62) duygusal durumun doğru tanımlanmasının “dönüşüm sürecinin ilk adımı” olduğunu belirtmektedir. NLP’de duygusal durumun isimlendirilmesi, bireyin içinde bulunduğu ruh hâlini fark ederek değişim için bir bilinç alanı oluşturmasını sağlar (Gün, 2001, s. 78).

Metinde “sabretmek istemez”, “ümitsizlik girdabına düşer”, “vehmine kapılır” gibi ifadeler, kişinin içinde bulunduğu olumsuz ruh hâlini yüzeye çıkarır. Bu aşama, dinleyicinin kendi ruh hâlini fark etmesini sağlayarak metne duygusal bir zemin oluşturur. Ayrıca Bandler ve Grinder’ın (1975) modeline göre duygu durumunun doğru resmedilmesi, dinleyicinin zihinsel haritasına doğrudan ulaşmayı kolaylaştırır.

4.2.2. Zihinsel Çarpıtmaların Dilsel Analizi (Meta Model)

Hutbede geçen “iyileşmeyeceğini”, “sona ermeyeceğini”, “çözümlemeyeceğini” gibi ifadeler, NLP Meta Model’de “genelleme” (generalization) olarak tanımlanan bilişsel çarpıtmalardır. Bandler ve Grinder’ın (1975, s. 44) çalışmalarında genellemelerin kişinin seçimlerini daralttığı ve çözüm ihtimalini zihinden uzaklaştırdığı vurgulanır. Bu tür genellemeler, kişinin yaşadığı sorunu mutlaklaştırmasına yol açarak algısal bir tünel etkisi yaratır.

Vaiz, bu genellemeleri ortaya koyarak kişinin zihinsel kilitletmesini görünür kılar ve böylece yeniden çerçeveleme için bir zemin hazırlar. Bu yaklaşım, Dilts’in (1999, s. 53) belirttiği “dil kalıplarının düşüncüyü biçimlendirme gücü” ile de uyumludur. Ayrıca Meta Model’in genelleme-silme-çarpıtma analizinin hutbede açık biçimde gözlemlenmesi, metni NLP açısından örnek nitelikte kılar.

4.2.3. Yeniden Çerçeveleme (Reframing)

Metinde “Her zorlukla beraber bir kolaylık vardır” ayeti, doğrudan bir reframing örneğidir. Passmore ve Rowson (2019, s. 121) reframing’i “bir durumu yeni bir anlam penceresiyle yeniden yorumlama süreci” olarak tanımlamaktadır. Hutbede kullanılan ayet, zihinsel çerçeveyi olumsuz bir bakış açısından olumlu ve umut verici bir çerçeveye taşır.

Hutbede olumsuzluk → fırsat, zorluk → rahmet potansiyeli olarak yeniden çerçeveselir:

“Her zahmette nice rahmet gizlidir.”

“Umulmadık hayırlar çıkabilir.”

Bu teknik, dinleyicinin duygu durumunu olumsuzdan olumluya sistematik biçimde taşır. Tosey ve Mathison’un (2010) metafor ve çerçeve değişiminin öğrenme üzerindeki güçlü etkisine dair bulguları, bu hutbe pasajının neden etkili olduğunu desteklemektedir.

4.2.4. Telkin Dili (Milton Model Language Patterns)

Milton Model, belirsiz ama duygusal odaklı dil kalıplarıyla dinleyicinin içsel sürecini harekete geçirmeyi amaçlar. Gün (2001, s. 91) telkin dilinin “dinleyiciyi kendi zihinsel alanına yönlendiren esnek bir anlatım biçimi” olduğunu söyler. Heap (1988, s. 272) ise Milton Modeli’nin etkili olmasını, belirsizliğin dinleyicinin kendi deneyimini metne yerleştirmesine imkân tanınmasına bağlar.

Metinde bu kalıplara örnekler:

- “Yeter ki kul gayret...”
- “Yeter ki insan inansın...”
- “Gizlidir, çıkabilir...”

Hem ritmik hem ucu açık ifadeler doğrudan Milton Model’in derin yapısına karşılık gelir. Bu tür telkin cümleleri, NLP’de “içsel kaynakları aktive eden kalıplar” olarak nitelenir (O’Connor ve Seymour, 1990).

4.2.5. Umut Telkini (Positive Suggestion)

Metnin sonunda yer alan “Allah’ın daima sabredenlerle beraber olduğuna inansın” cümlesi güçlü bir pozitif telkindir. NLP literatüründe telkin, kişinin içsel kaynaklarını aktive eden bir dilsel tetikleyici olarak tanımlanır (Gün, 2001, s. 96). Bu tip pozitif çerçevelmeler, dinleyicinin geleceğe yönelik beklentilerini yeniden şekillendirir.

Ayrıca, Passmore ve Rowson (2019) telkin gücünün davranış değişimi üzerindeki etkisini vurgulayarak, olumlu inanç cümlelerinin kişiyi eyleme taşıyan duygusal bir katalizör olduğunu belirtir. Hutbe metnindeki bu cümle de bireyin “sabır” kavramını yalnızca bilişsel düzeyde değil, duygusal ve davranışsal düzeyde de içselleştirmesine hizmet eder.

4.3. Hutbenin NLP Temelli Yeniden Yazımı

Aşağıda yer alan NLP uyumlu hutbe metni, yalnızca didaktik amaçlı bir yeniden yapılandırmayı temsil etmektedir. Çalışmanın amacı dinî metinleri değiştirmek değil, NLP’nin dilsel tekniklerinin vaaz diline nasıl uygulanabileceğini göstermektir:

Aziz Kardeşlerim, Hepimiz zaman zaman zor anlardan geçeriz. Bazen küçük bir sıkıntı bile kalbimizi daraltır, bazen de yaşadığımız büyük imtihanlar sabrımızı zorlar. O anlarda zihnimiz bize fısıldar: *‘Bu hastalık geçmeyecek... Bu borç bitmeyecek... Bu huzursuzluk dinmeyecek...’* Böyle anlarda bir nefes alıp Rabbimizin şu vaadini hatırlayalım: *‘Her zorlukla birlikte bir kolaylık vardır.’* Çünkü zorluk, çoğu

zaman kolaylığın kapısını aralayan bir öğretmendir. Her zahmetin içinde saklı bir rahmet vardır. Bugün bize ağır gelen bir hadise, yarın hayırlı bir başlangıcın vesilesi olabilir. Gelin, içinizden sessizce şöyle deyin: ‘Rabbim benimle birlikte; sabırla ve gayretle bu sınavı aşacağım.’ Unutmayalım: Zorluklar bizi yormak için değil, olgunlaştırmak içindir.

Bu metin, Milton Model, metaforlar, yeniden çerçeveleme ve pozitif telkin kalıpları kullanılarak hutbenin iletişim etkisini artıracak biçimde NLP yaklaşımıyla düzenlenmiştir. Aşağıda, kullanılan teknikler ayrıntılı olarak değerlendirilmektedir:

a. Milton Model Kalıpları: Metindeki “Bir nefes alıp hatırlayalım...”, “Gelin, içinizden sessizce şöyle deyin...” gibi ifadeler, NLP’nin *telkin dili* modelinin tipik örnekleridir. Heap (1988, s. 272), Milton Modeli’nin dinleyiciyi kendi içsel dünyasına yönlendiren esnek ve muğlak bir dil kullandığını söyler. Bu bağlamda hutbedeki yönlendirici, ama açık uçlu ifadeler, dinleyiciye kendi deneyimini metne taşıma alanı açar.

b. Metafor ve Zihinsel Canlandırma: “Zorluk bir öğretmendir”, “her zahmetin içinde saklı bir rahmet vardır” gibi ifadeler, Tosey ve Mathison’un (2010, s. 304) tanımladığı şekilde güçlü *metaforik temsil sistemleri* içermektedir. Metaforlar soyut kavramları somutlaştırarak dinleyicinin zihinsel temsil sistemlerini (görsel-işitsel-duygusal) aktive eder.

c. Yeniden Çerçeveleme (Reframing): Hutbede zorluk → öğretmen, zahmet → rahmet, imtihan → olgunlaşma olarak anlam dönüşümüne uğratılmıştır. Passmore ve Rowson (2019, s. 123) yeniden çerçevelemenin olumsuz deneyimleri anlamlı ve umut verici bir perspektife taşıdığını ifade etmektedir.

d. Pozitif Telkin ve İnanç Aktivasyonu: “Rabbim benimle birlikte, bu sınavı aşacağım” cümlesi, NLP’de *pozitif telkin* (positive suggestion) olarak tanımlanan güçlü bir içsel kaynaklandırma örneğidir. Gün (2001, s. 96) telkin kalıplarının bireyin duygusal dayanıklılığını ve davranış motivasyonunu artırdığını vurgular.

e. Duygusal Uyum (Rapport): Metnin hitap edici ve kapsayıcı üslubu; “aziz kardeşlerim”, “hepimiz”, “gelin” gibi sözcüklerle *cemaat-vaiz uyumunu* (rapport) güçlendirir. Uzun (2021, s. 52) bu tür kelimelerin dinleyicide psikolojik yakınlık oluşturduğunu belirtmektedir.

5. VAAZ-NLP BÜTÜNLEŞMESİNİN DİN EĞİTİMİNE KATKISI

NLP’nin iletişim ilkeleri ile vaaz pedagojisi üç ortak noktada birleşmektedir: (1) Duygu ve davranış üzerinde etkili olan dilsel çerçeveler, (2) Dinleyiciyle psikolojik uyum ve güven ilişkisi (rapport), (3) Anlamanın yeniden yapılandırılması yoluyla davranış dönüşümü (reframing). Bu ortaklık, NLP tekniklerinin vaaz diline doğrudan entegre edilebilir pedagojik bir araç sunduğunu göstermektedir.

Vaaz, İslam geleneğinde bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını etkileyen sözlü bir eğitim yöntemi olarak önemli bir yere sahiptir. DİA’daki “Vaaz” maddesinde ifade edildiği üzere vaazın temel amacı, dinî bilinci güçlendirmek ve davranışa yönelik yönlendirme sağlamaktır (DİA, 2000, s. 459). Bu yönü, vaazın sadece bilgilendirme değil; anlam inşası ve davranış geliştirme süreci de olduğunu göstermektedir.

Bu çerçevede NLP, insanın zihinsel modellerini, duygu düzenleme süreçlerini ve davranış kalıplarını açıklayan yapısıyla vaazın pedagojik yönüyle doğal bir uyum göstermektedir. Bandler ve Grinder’ın (1975, s. 38) ortaya koyduğu gibi dil, düşüncüyü ve davranışı şekillendiren bir araçtır; bu durum, vaazın dil merkezli etkisiyle birebir örtüşmektedir.

5.1. Vaazın Bilişsel Düzeye Etkisi: Zihinsel Modellerin Dönüşümü

Vaaz, dinleyicinin anlam üretme süreçlerini harekete geçirir ve zihinsel modellerin yeniden düzenlenmesine katkı sağlar. NLP terminolojisinde bu durum, bireyin zihinsel haritasında yeni çerçeveler oluşturmak anlamına gelir (O'Connor ve Seymour, 1990, s. 55). Hutbelerde sıkça başvurulmuş “hayır-şer”, “imtihan-mükâfat”, “zorluk-kolaylık” gibi karşıtlıklar bu çerçeveleme sürecini desteklemektedir. Örneğin İnşirah Suresi’nin “zorlukla birlikte kolaylık” mesajının, hutbe bağlamında olumsuz bir deneyimi yeniden yorumlama imkânı sunduğu görülmektedir. Uzuner’in (2021, s. 88) belirttiği gibi “kişi bir olayı yorumlama biçimini değiştirdiğinde duygusu ve davranışı da değişir.” Bu yaklaşım, vaazın bilişsel dönüşüm üzerindeki etkisini açıklayan önemli bir teorik temeldir.

5.2. Duygusal Düzeye Etkisi: Telkin, Uyum ve Empati

Vaazların büyük kısmı doğrudan duygulara hitap etmektedir. Gün (2001, s. 91) duyguyu merkeze almayan iletişimin kalıcı bir etki doğurmayacağını vurgular. Duygusal uyum (rapport), NLP’nin en güçlü tekniklerinden biridir ve vaiz-cemaat ilişkisi tarihsel olarak bu uyuma dayanır.

Vaazlarda Rapport (Uyum) Unsurları

- **Hitap ifadeleri:** “Kardeşlerim”, “Aziz müminler” → ortak kimlik oluşturur.
- **Ortak deneyim vurgusu:** “Hepimiz zorluklar yaşarız.” → paylaşılmış duygusal alan yaratır.
- **Duygusal aynalama:** “Bazen insanın içi daralır...” → cemaatin duygusunu tanıyarak yansıtır.

Bu unsurlar, NLP’nin “kalibre etme-uyum kurma” ilkeleriyle birebir uyumludur (Vaknin, 2010, s. 47). Vaazın duygusal etki gücü, bu uyum sayesinde dinleyicinin güven ve aidiyet hisleri üzerinden pekişir.

5.3. Davranışsal Düzeye Etkisi: Dinî Öğretilerin Hayata Yansıması

NLP’de kalıcı davranış değişimi üç aşamada gerçekleşir: Farkındalık, duygusal kabul ve davranış modeli oluşturma. Vaazın temel amacı da bireyi dinî davranışlara yönlendirmektir. Bu yönüyle vaaz, NLP’nin “davranış modelleme” (modelling) yaklaşımıyla doğal biçimde örtüşür.

Hutbelerde yer alan “Sabreden olgunlaşır”, “Şükreden nimet bulur”, “Güvenen huzur bulur” gibi ifadeler, dinî davranış-sonuç ilişkisini somutlaştırır. Bu yapı, NLP’deki neden-sonuç (cause-effect) kalıplarının dinî karşılığıdır. Böylece vaaz hem bilişsel hem davranışsal dönüşüm için güçlü bir model sunar.

5.4. Vaaz-NLP Bütünleşmesinin Eğitimsel Katkıları

a. Anlam Derinliği Sağlama: NLP, kişinin içsel süreçlerini fark etmesini kolaylaştırarak dinî mesajın daha derin bir şekilde anlamlandırılmasına katkı sağlar. “Bu da geçer” gibi ifadeler hem dinî hem de psikolojik telkin niteliğindedir.

b. Duygusal Etkiyi Artırma: Metafor, telkin ve uyum teknikleri, öğrenme sürecinde duygusal yoğunluğu artırır. Blaskova ve Blasko (2015, s. 189) duygusal yoğunluğun öğrenmenin kalıcılığını artırdığını belirtir.

c. Zihinsel Engelleri Kaldırma: Genelleme, silme ve çarpıtma gibi bilişsel engellerin fark edilmesi ve yeniden çerçevelenmesi, vaazın anlaşılmasını kolaylaştırır ve zihinsel açıklık sağlar.

d. Davranışa Dönüşüm İçin Model Sunma: Vaazın örnek şahsiyet ve davranış vurgusu, NLP'nin davranış modelleme yaklaşımıyla örtüşür ve davranış değişimi için uygun bir zemin oluşturur.

e. Manevi Danışmanlıkla Paralellik: Manevî danışmanlıkta olduğu gibi, NLP'nin duygu ve düşünceye yönelik yaklaşımı vaazın rehberlik yönünü güçlendirir.

Vaaz ve NLP'nin kesişim noktası, insanın duygu, düşünce ve davranış dünyasını geliştirmeye yönelik ortak amaçtır. Vaaz geleneği, uzun zamandır bireyin içsel dönüşümünü hedefleyen bir sözlü eğitim yöntemi olarak uygulanmaktadır. NLP ise bu dönüşümün zihinsel ve dilsel boyutlarını açıklayan modern bir model sunar.

Bu iki yaklaşım birlikte ele alındığında, dinî iletişimin hem etkililiği hem de pedagojik niteliği artmaktadır. Özellikle farklı hutbe temalarının NLP teknikleriyle analiz edilmesi veya vaizlerin iletişim becerilerinin NLP perspektifinden değerlendirilmesi, din eğitimi literatürüne önemli katkılar sağlayacaktır.

SONUÇ

Vaaz, İslam geleneğinde bilgi aktarmanın ötesinde, bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını şekillendirmeyi amaçlayan sözlü bir eğitim yöntemi olarak köklü bir yere sahiptir. DİA'da (2000, s. 459) "vaaz" maddesi, bu geleneğin temel amacını "kalbi yumuşatmak, bilinç oluşturmak ve davranışı yönlendirmek" şeklinde ifade eder. Bu yönüyle vaaz, yalnızca tebliğ değil aynı zamanda bir manevî rehberlik, değer eğitimi ve davranış inşası sürecidir.

Modern iletişim ve öğrenme modelleri içerisinde NLP (Nöro-Linguistik Programlama) insanın düşünme, duyumsama ve davranış üretme biçimlerini açıklayan güçlü bir yöntem olarak yer almaktadır. Bandler ve Grinder'ın (1975, s. 38) ortaya koyduğu üzere dil yalnızca bir ifade aracı değil; aynı zamanda duygu ve düşünceyi şekillendiren bir zihinsel modelleme aracıdır. Bu bakış açısı, vaazın dil merkezli yapısıyla doğrudan örtüşmektedir.

Çalışmada elde edilen bulgular, vaaz ile NLP arasında çok yönlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. Özellikle:

- NLP'nin yeniden çerçeveleme (reframing), telkin dili (Milton Model), sorgulama dili (Meta Model), uyum kurma (rapport) ve metaforik anlatım teknikleri, vaazın geleneksel yapısındaki unsurlarla yüksek düzeyde paralellik göstermektedir.

- Bu tekniklerin bilinçli biçimde kullanılması, vaazın bilişsel, duygusal ve davranışsal etkisini belirgin şekilde artırma potansiyeline sahiptir.

- Diyanet hutbesinden alınan sabır temalı örnek üzerinde yapılan NLP uyarlaması, aynı dinî içeriğin daha güçlü telkin, daha etkili duygu yönetimi ve daha açık bir anlam çerçevesiyle sunulabileceğini göstermiştir.

NLP'nin sunduğu kavramsal çerçeve, klasik vaaz geleneğine alternatif değil, aksine onu destekleyici ve güçlendirici bir araçtır. Gün (2001, s. 91) iletişimde duygunun ve farkındalığın önemini vurgulayarak, kişinin kendi iç süreçlerini anlamaya başladığı anda değişimin mümkün olduğunu ifade eder. Vaazın hedefi de aynı şekilde insanın iç dünyasına ulaşmak, duygu ve düşünce üzerinde bir farkındalık oluşturmaktır. Bu nedenle NLP tekniklerinin vaaz diline entegrasyonu, dinî iletişim kalitesini artırmaya yönelik güçlü bir katkı sunmaktadır.

Bu çerçevede vaiz eğitim programlarında NLP'nin temel iletişim tekniklerine yönelik kısa modüllerin yer alması, vaazın etkisini artırabilir. Özellikle Meta Model soruları, vaizin cemaatte ortaya çıkan genellemeleri, bilişsel çarpıtmaları ve duygusal sıkışmaları fark

etmesine yardımcı olabilir (Bandler ve Grinder, 1975, s. 44). Milton Model'e dayalı telkin dili ise vaizlere, soyut dinî kavramları daha yumuşak, kapsayıcı ve duygusal rezonansı yüksek bir üslupla ifade etme becerisi kazandırabilir (Heap, 1988, s. 272; Gün, 2001, s. 91). Bunun yanında rapport (uyum) ve kalibrasyon tekniklerinin temel düzeyde öğretilmesi, vaiz-cemaat ilişkisinde güven ve yakınlığı güçlendirecektir (Uzuner, 2021, s. 52; Carey vd., 2009). Bu tür bir uygulama, vaazın hem pedagojik niteliğini hem de dinleyici üzerindeki davranışsal etkisini geliştirme potansiyeline sahiptir (Bardak, 2007, s. 118).

Ayrıca vaazın eğitimsel boyutu ile NLP'nin davranış modelleme yaklaşımı arasında doğal bir uyum bulunmaktadır. İslami literatürde davranışın model alınarak öğrenildiğine ilişkin pek çok örnek bulunmaktadır. Bu durum, NLP'nin "modelleme (modelling)" prensibiyle örtüşmektedir (Dilts, 1999, s. 52). Böylece vaazın hem öğretici hem yönlendirici işlevi, NLP teknikleriyle daha sistematik bir zemine oturtulabilir.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlar, vaaz ve NLP ilişkisinin yalnızca teorik bir benzerlikten ibaret olmadığını aynı zamanda pratikte uygulanabilir ve geliştirilebilir bir yaklaşım sunduğunu göstermektedir. Diyanet hutbeleri başta olmak üzere din hizmetleri kapsamında kullanılan sözlü iletişim biçimlerinin NLP perspektifiyle yeniden değerlendirilmesi hem din eğitiminin kalıcılığını hem de bireylerin davranışsal dönüşümünü güçlendirebilir.

Din eğitimi çalışmalarında vurgulanan rehberlik, bireysel gelişim ve davranışa dönük dönüşüm süreçleri (Akar, 2019; Karataş, 2020) NLP'nin iletişim ve davranış modelleme ilkeleriyle paralel bir yapıya sahiptir; bu da iki alanın bütünsel kullanımının öğrenen üzerinde daha güçlü bir etki oluşturabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak, vaaz ile NLP'nin kesişim noktası, insanın içsel dönüşümünü merkeze alan ortak hedeflerinde yatmaktadır. Bu çalışma, iki alanın birlikte ele alınmasının dinî iletişimde daha etkili, daha kapsamlı ve daha derinlikli bir yaklaşım geliştirebileceğini göstermektedir. İlerleyen dönemlerde yapılacak çalışmalarda, farklı hutbe temalarının NLP teknikleriyle analiz edilmesi ve vaizlerin NLP farkındalık düzeylerinin ölçülmesi gibi uygulamalı araştırmalar, literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akar, İ. (2019). Din hizmetlerinde iletişim becerileri ve din görevlilerinin mesleki yeterlikleri üzerine bir değerlendirme. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 245-266.
- Bandler, R. ve Grinder, J. (1975). *The structure of magic*. Science and Behavior Books.
- Bandler, R. ve Grinder, J. (1979). *Frogs into princes*. Real People Press.
- Bardak, A. K. (2007). *NLP temelli bir öğretim programının madde analizi konusunun öğretiminde etkisi*. [Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Buyrukçu, R. (2006). Türkiye’de din görevlisi yetiştirme problemi ve çözüm önerileri. *Diyanet İlmi Dergi*, 47(2), 5-36.
- Carey, J., Churches, R., Hutchinson, G., Jones, J., ve Tosey, P. (2009). *Neuro-linguistic programming and learning: Teacher case studies on the impact of NLP in education*. CfBT Education Trust.
- Çalış (Kapdan), E. (2016). *Halkımıza göre vaazlar ve vaizler (Bursa örneği)*. [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Dilts, R. (1999). *Modeling with NLP*. Meta Publications.
- DİA – Vaaz maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (2000). (C. 42, ss. 459-461). TDV Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020, 3 Temmuz). *Sabrın Sonu Selamettir* [Cuma Hutbesi]. <https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29655/cuma-hutbesi-sabr%C4%B1n-sonu-selamettir>
- Ege, R. (2014). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin vaaz ve vaizlik konularına bakışı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41(2), 55-72.
- Gün, N. (2001). *NLP: Zihninizi kullanma kılavuzu*. Kuraldışı Yayınları.
- Heap, M. (1988). Neurolinguistic programming: An interim verdict. *The Psychologist*, 1(5), 207-210.
- Karataş, H. (2020). Vaaz ve dinî iletişim bağlamında hitabet becerileri: Güncel yaklaşımlar ve uygulamalar. *Tokat İlmîyat Dergisi*, 8(1), 55-78.
- Keyifli, Ş. (2019). Hutbe ve vaazların dili ve üslubuyla ilgili yaşanan olumsuzluklar. *Mevzu Dergisi*, 3(1), 1-20.
- Knight, S. (2010). *NLP at work*. Nicholas Brealey.
- O’Connor, J., ve Seymour, J. (1990). *Introducing NLP*. Thorson.
- Öcal, M. (2014). Vâizlik ve vaazlar hakkında tespit ve teklifler. *Diyanet İlmi Dergi*, 50(2), 115-134.
- Passmore, J. ve Rowson, T. (2019). Neuro-linguistic programming: A critical evaluation. *Journal of Workplace Learning*, 31(2), 120-136.
- Selvi, E. (2015). *Vaaz ve vaizlerin toplumdaki rolü* [Yüksek lisans tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Sharif, S. (2014). Application of neuro-linguistic programming techniques in education. *INTCESS14 Proceedings*, 128-135.

Tosey, P. ve Mathison, J. (2010). NLP as an innovation in education. *Innovations in Education and Teaching International*, 47(3), 303–312.

Uzuner, C. (2021). *NLP teknikleri koleksiyonu 1*. Nar Ağacı Yayınları.

Vaknin, S. (2010). *The big book of NLP: 350+ techniques, patterns and strategies*. ExFiles Press.